

2 ՅԱՐԻ 1904 ՅՈՒՆԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ ԹԻՒՆԻՍ

ԻՎՐԻԶ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանման բառեր են նախնական սրբազան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յաւիտեական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : ԵՍէ հոգիին չճարգմանէր , չլուսաւորէր ինչ որ միւսը կ'ըսէ , այդ չհասկցուած մէքն բնութեանը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ճ. ՄԻՇԼԷ

Ա Ն Ա Հ Ի Տ .

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻՆ

ԱՆԱՀԻՏ կը շարունակէ հրատարակուել միեւնոյն ուղղութեամբ եւ միեւնոյն ծրագրով :
ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԸ ԿԱՆԽԻԿ Է :
Այն բաժանորդները որ դեռ չեն վճարած իրենց բաժնեկիւնը, կը խնդրենք որ փութան իրենց պարտքը հատուցանել :

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ «ԱՆԱՀԻՏ» . — ԹԻԻ 3

ՕՍԱՐ ԽԱՅԵԱՄԻ ՔԱՌԵԱԿՆԵՐԸ

ԹԱՐԳ ՄԱՆԵՑ ՊԱՐՍԿԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԷՆ
Գ . Փ Ա . Ռ . Ն Ա . Կ

Այս հատորը կը պարունակէ պարսիկ մեծ բանաստեղծին բոլոր քառուկներուն թարգմանութիւնը եւ ընդարձակ ու հմտալից ուսումնասիրութիւն մը՝ թարգմանչէն՝ Խայեամի կեանքին ու գործին վրայ : Կը բաղկանայ 120 մեծադիր ու ծաղկեղարդ երեսներէ :

Գինն է .

Վերժէ թղթի վրայ	40	Ֆրանք
Քուչէ — —	5	—
Հասարակ — —	3	—

Պ. Գ. Փաննակ որոշած է իր այս հատորին վաճառման հատոյթին կէսը հուրիւ 25-թունի որբերուն համար բացուած հանգանակութեան եւ կէսը Պէշիկթաշիկանի գործերուն հրատարակութեան :

Գնել ուզողները պէտք է դիմեն «Անահիտ»ի խմբագրութեան կամ մեր գործակատարներուն :

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԷՔ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի . — ԹԻԻ 2

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ՃԱՌԵՐՆ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ե Ց
Ա . Չ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն

Այս հատորը կը պարունակէ, ինչպէս արդէն ծանուցած ենք, Մ. Պէշիկթաշիկանի բոլոր քերթուածներն ու ճառերը, բաղմամբ իւր ծանօթագրութիւններով լուսարանուած . գրաբար քերթուաներուն կ'ընկերանան աշխարհաբար թարգմանութիւնները : Կը բաղկանայ 200 մեծադիր էջերէ :

Գինն է՝

Ֆրանսայի մէջ 4 Ֆրանք , Օտար երկիրներու համար 4,50 Ամերիկա . 1 տոլար . Ռուսիա , 2 րուպլի :

Վերժէ թղթի վրայ «Անահիտ»ի ծաւալով, 10 Ֆրանք . Օտար երկիրներու համար 10,50 Ամերիկա . 2 տոլար . Ռուսիա , 4 րուպլի :

Յաջորդ հատորը, որ պիտի պարունակէ Պէշիկթաշիկանի կենսագրութիւնը, լոյս կը տեսնէ յառաջիկայ ձմեռ :

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ

1904 ՅՈՒՆԻՍ-ՅՈՒԼԻՍ

ԹԻԻ 6-7

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

(Շար. 1)

Պատա (Հատա) = Հայ, Ատրպատական = Ատրպայական հաւասարութեանց նմանօրինակ տաամնականի մեղմացում երկու ձայնաւորներու մէջ կը ներկայացնէ նաեւ spada որուն դ (d) գիրը մեղմացած է յի, եւ յի, ինչպէս սպարապետ = սպայապետ(2), նոյնպէս մագա, mada, որ մեղմացած է ճիչ նոյն կերպով՝ մար եւ մահ (հ = յ), վերջինը հետեւեալ բարդութեանց մէջ, Մահկերտան՝ զաւառ եւ նախարարութիւն՝ Բիւզանդի եւ Ազանթագեղոսի մէջ յիշուած), Մահ-նահաւանդ, Մահ-Կուֆա (քաղաքներ) եւ այլն: «Ամայի» բառն ալ դարձեալ օրինակ մըն է նոյն մեղմացման, իր անմարդի (մարդ-չունեցող) նշանակութեամբ, որ յայտնի է Բիւզանդի հետեւեալ պարբերութենէն. «Զի ողորմէր աղքատաց, անանկաց, գերեաց, անայեաց, օտարաց, պանդխտաց», եւ Հայաստանի մէջ այրի կանանց «ամայի մնացեր եւ» խօսքով իրենց անամուսին առանձին մնալը ակնարկելէն: Այս նկատումով ամայի պէտք է ծագած ըլլայ ամարդի, ամագի ձեւերէն, դ տաամնականը յի մեղմանալով:

1) Տես Անահիտ. թիւ 2-3, 1904:

2) Կորիւն, էջ 27, «Մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անտիոս»:

Իրրեւ արուեստ, դեռ խիստ քիչ բան երեւան եկած է պեղումներէ Սալդեանց արուեստին վրայ գաղափար կազմելու համար, բայց Վանի մօտ Թօփրաքքալէի պրոնդէ վահանները որոնք այժմ Լանտոնի եւ Պերլինի թանգարանները կը գտնուին, իրենց քանդակներով կը յիշեցնեն Փոլսի արուեստը, որոնք Հաղեան արուեստի օրինակներէ առաջնորդուեցան շատ անգամ: Յատկապէս, ակնյայտնի նմանութիւն կը տեսնուի Թօփրաքքալէի պեղումներէն հանուած Սալդեան պրոնդէ վահանի կտորի մը վրայ քանդակուած առիւծներուն եւ Տէմիրլիի մօտ (Փոլսի մէջ) գտնուած առիւծի քանդակներուն մէջ: Եւ ծանօթ է թէ Փոլս գացիք մեծապէս ներշնչուեցան՝ իրենց գրաւած երկրին նախարանակներուն՝ Հատեաններուն արուեստէն եւ ուրիշ շատ բաներ ալ փոխ առին անոնցմէ, ի միջի այլոց իրենց դամբաններուն վրայ տեսնուած երկրաչափական գծերով եւ քառակուսիներով կազմուած օրինակները, իրենց արձանագիրներուն boustrophédon (արօրաձեւ, աջէն ձախ, յետոյ ձախէն աջ, եւ այսպէս կարգաւ) անոնցով կերպը, Դիցամօր ու իր որդւոյն պաշտամունքը եւ տօները որոնց յետոյ ընտելացուցին Յոյները, եւ այլն: Բրօք-Ռամզէյ(1) Փոքր Ասիոյ եւ Փոլսիոյ հնութեանց վրայ իր մեծ հեղինակութեան կշիռը

1) Տես իր յօդուածը, «Փոլսի» Encyclopaedia Britannica-ի մէջ:

կը բերէ հաստատելու սոյն յարաբերութիւնը Փոխզեանն եւ Հատեանն արուեստներուն մէջ : «Վաղեմի փոխզեանն արուեստը , կ'ըսէ , սերտ կապակցութիւն ունի կապաղովկիոյ (Հատեանց) արուեստին հետ . թէպէտ պահելով այնպիսի ինքնատուութիւն մը , այնպիսի ազատութիւն մը պայմանադրականութենէ , այնպիսի կարողութիւն մը պէտքիսկելու եւ զուգորդելու ուրիշ ժողովուրդէ ուսած նախատիպերը որ կը ցուցնեն թէ Փոխզեանք Յունաց հանգունատիպ բարձր աստիճանի արուեստագիտական կարողութիւն ունէին : Միզաս թագաւորին զամբանին փայարով մահաբաժաններ ակնհերեւումանողութիւններ են կատարուելու եւ կապերտներու վրայ զործածուած օրինակներէ : Այսպիսի օրինակներ կը զործածուէին կապաղովկիոյ մէջ (Հատեանց երկիր) , եւ իպրիզի մէջ գտնուած ժայռափոր քանդակին քուրմը կը կրէ ասեղնագործուած (brodé) պատմուճան մը որուն օրինակը ակնյայտնի նմանութիւն ունի Միզաս թագաւորի գերեզմանին վրայի օրինակին :»

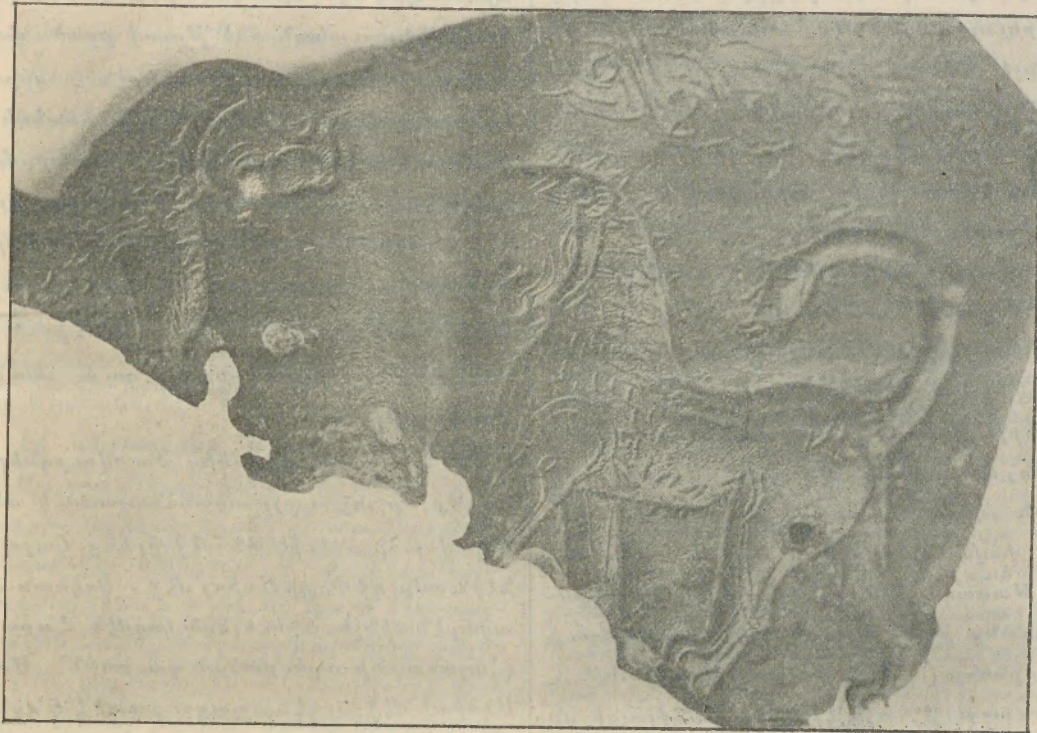
Խալդեանց արուեստը ուրեմն Փոխզեանց արուեստին նման նոյն Հատեանն արուեստը ունի իրեն նախատիպ , եթէ արդէն իսկ բնիկ Հատեանն չէր արուեստը եւ նոյն ինքն ժողովուրդը այն երկրին որուն վրայ հաստատեցին Խալդեանք իրենց տիրապետութիւնը , ինչպէս կը հաւատայ բրոֆ. Մեսերչմիդ :

Այս վերջին ենթադրութեան կրնայ փոքր ինչ հաստատութիւն տալ Խալդեան աստուածութեանց դասին մէջ գտնուելը Տե(ի)սբայի որ Հատեանց մէկ ձիւղին (Կուսմուխ , Մալաթիա , Միտանի) ծանօթ Տեսուէր աստուածութիւնն է — համապատասխան արեւմտեան Հատեանց Սանդա=Շանդ աստուածութեան , ամպրոպի դիք , որուն արձանը գտնուեցաւ 1899ին Բաբելոնի մէջ , մէկ ձեռքին մէջ երեք զիկզակներ շանդի , եւ միւսին մէջ տապար մը՝ նշանակ բեղնաւորութեան :

Այս Տեսուէրային ստիպուեցան , կը կարծուի , Խալդեանք մուտք տալ իրենց աստուած-

ներուն դասին մէջ՝ նայելով երկրին բնականերուն համար անոր մեծ նշանակութեան : Տեսուէր Մալաթիոյ երկրին գլխաւոր աստուածութիւնն էր , եւ Մալաթիոյ թագաւորներէն երկուքին անունները ունինք , Կիլի Տեսուէր , որ թերեւս նշանակէ ծառայ Տեսուէրի (համեմատէ Արդիխերա «ծառայ Խերա աստուածութեան») : Սարգոն՝ Ասորեստանի թագաւորը զՏեսուէր դերի տարաւ Մալաթիոյ թագաւորին երկրէն , եւ Մալաթիա՝ դիանք՝ Հատեանց երկիր էր :

Մեսսերչմիդ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ խիստ հաւանական կը նկատէ Հատեանց , Հայոց եւ Հրէից ցեղերուն սկզբնական նոյնութիւնը , եւ կապակցութիւն կը դնէ ամբողջ Ասիոյ յառաջակողմի ցեղերուն մէջ՝ ինչպէս Լիկիացիք , Լիդիացիք , Մուսիսիք , Տարալ , Կուսմուխ (Կամախ) Գուրգուս , Միլիտցիք (Մալաթիա) , Կաչկեանք , Կամանեանք , Խիլակեանք (Կիլիկիացիք) , եւ Հայք : Հայերը Հատեանց արեւելեան ձիւղը կը նկատէ , բայց իրենց աշխարհագրական դիրքէն , իրենց դրացի Հատեան ժողովուրդներու հետ զաշնակցական կապերէն , եւ իրենց յատուկ անուններուն կազմութենէն զատ զօրեղ փաստեր չըրեր յառաջ՝ հաստատելու իր այս թուիքը : Սակայն ուրիշ պատճառներ կան ցուցնող թէ ճշմարտութեան սուր գուշակում մըն էր այն : Հատեանց Սուսիս գլխաւոր դիքը որով կը պարծէին այնքան Հագեան քաղաքներ , Շատախ ձեւով Հայաստանի մէկ մէկէ աւելի տեղերու կոչում տուած է , ինչպէս Սասունի մէջ գիւղախմբի մը , Տարօնի մէջ գաւառի մը , Վանայ լճին հարաւակողմը գաւառակի մը : Գարձեալ , Հատեանց մէջ ուրիշ գլխաւոր աստուածութիւնը՝ ամպրոպի դիքը՝ Սանդ , որուն կը հանդիպենք Հատեան իշխաններու անուններուն բարգուլթեանց մէջ ինչպէս Սանդասարմէ (Կիլիկիոյ թագաւոր , տես Ասուրբանիպալի արձանագիրը) աներկբայ նոյնն է հայերէն «շանդ»ի հետ , ու մերկացած աստուածութեան ստորոգելիքէն , պահած է լոկ իր գլխաւոր նշանակութիւնը , կայծա-

Թոփրասֆայեհե հանուած վահանի կտորը (Տես էջ 97)

կելու, փայլատակելու զօրութիւնը որ յա-
կանչականն էր: Վաղեմի Լիկաոնիոյ հողին
վրայ Իպրիզի մօտ ապառաժուտ պատի մը
վրայ կը տեսնուի քանդակը աստուածութեան
մը որ հաւանօրէն Սանդն է. ձախ ձեռքին մէջ
բռնած ցոռենի երկայն հասկ մը, որ մինչև գե-
տինը կը համնի եւ աջին մէջ խաղողի ողկոյզ
մը, իր երկու սրունքներուն մէջ տարօրինակ
առարկայ մը որ կը նմանի արօրի մը մէկ մա-
սին. այս նկարագիրը կը համապատասխանէ
նկարագրին Սանդանի կամ Սանդէսի՝ կիլի-
կիոյ զիւցային երկրագործին զոր Յոյնք յե-
տոյ փոխակերպեցին իրենց Հերակլէսին.
բայց Սանդի բուն հանգամանքը կը մնայ
չանդակիր աստուածութիւն, հասունցնող

ցոռենի եւ խաղողի, ուստի եւ համաձայն է
«չանդ» հայ բառին իմաստին:

Բրօֆ. Մէստէրչմիդի համեմատ, մարդաբանա-
կան հետազօտութիւններ, մանաւանդ Փոքր
Ասիոյ արդի բնակիչներուն մէջ բւր աւելի
վաղնջական ժողովւորդներու հետքեր դեռ ակ-
ներե են, հաւանական կը ցուցնեն թէ Հատ-
եանք, արդի Հայք եւ Հրէից մէկ հատուածը
միեւնոյն ցեղին կը պատկանին: Իրենց որո-
շիչ հանգամանքներն են խիստ կարճ գլուխ
(brachicéphale), թուխ աչք, թուխ մազեր եւ
երկայն, արծուային քիթ: Այս վերջինը ամե-
նէն յատկանշականն է Հատեանց թողած քան-
դակներուն մէջ: Արդէն ցոյց տրուած է թէ

զուտ Մեմախան ցեղի մը չկրնար պատկանիլ իրաւամբ հայկական կոչուած եւ այժմ սկզբնաբար իրենց հինաւուրց յատկանիչն համարուած երկայն արծուենգն քիթը , եւ Հրէից մէկ կարեւոր մասին մէջ անոր երեւումը կը մատնանչէ խառնուրդ մը Հատեանց հետ . կամ աւելի ճիշդ խօսելով , Հատեանց մէկ մասին ձուլումը Հրէից մէջ . ինչ որ պատմականօրէն ալ կրնայ հաստատուիլ , նկատելով թէ Հրէից Սուրիա գաղութին առաջին օրէն իսկ՝ հոն (եւ մանաւանդ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) հաստատուած գտան Հատեաններու կարեւոր մաս մը , եւ յետոյ յաճախ անոնց հետ գաղնակցեցան հասարակաց թշնամիներու դէմ , մերթ Եղիպտոսի , մերթ Սուրիոյ թաղաւորներուն դէմ : Սամարիոյ պաշարման միջոցին՝ Սուրիացոց բանակին մէջ մեծ սարսափ եւ խուճապ ինկաւ . եւ փախուստ դարձան ըսելով՝ «Ահա իւրայէլի թագաւորը մեզի դէմ վարձկան կը բերէ Հատեանց ընդ որ իշխանները եւ Եգիպտոսի թագաւորները (Բ. Թագ Է. 6) : Եզէկիէլ (Ժ. 2. 3, 45) Երուսաղէմի հայր կուտայ Ամովրացի մը եւ մայր՝ Հատեան մը , ցուցնելով այսպէս թէ հոն հնուց բնակացած էր Հատեան հատուած մը : Հրէից ու Հատեանց այս կապակցութիւնը առաջնորդեց նաեւ խնամութեան կապերու : Ծանօթ է Ուրիա Ֆետացին (Հատեան) Դաւիթի պաշտօնեան , որ պէտք է եկած ըլլայ ոչ թէ հիւսիսի հետարնակ Հատեաններու մէջէն , այլ անոնցմէ որ կը բնակէին Հեփրոնի մօտերը , ուր Դաւիթ հօթ տարի թաղաւորած էր :

Փոքր Ասիոյ հնագոյն ժողովուրդներու մէջ այս կապը արդէն ճանչցուած է ցեղաբաններէ որոնք զիտած են թէ ժողովուրդը հոն , իսլամ կամ քրիստոնեայ (Յոյն թէ Հայ) , ֆիզիքապէս մէկ են . եւ սերտ յարաբերութիւն կը ցուցնեն արդի Հայոց հետ , եւ այս պատճառով յատկանշած են Փոքր Ասիոյ ամբողջ սկզբնական ժողովուրդը՝ իբր նախահայկական կամ հայակերպ proto-Arménien կամ Arménoide : Հետաքրքրական է այս առթիւ յիշել սխալ մը զոր կ'ընէ Բրոֆ. Մէսսէրձիտ՝ Հատեանց քանդակներուն

մէջ մարդկային մարմինն ստորին կէսը խիստ կարճ ցուցուելը թերութիւն մը համարելով Հատեանց նախատիպ քանդակագործութեան արուեստին մէջ , մինչդեռ Բրոֆ. Վայմանի կիրիկիոյ մէջ բաւական մեծ թուով ըրած մարդաչափական հետազոտութիւններէն , զոր ինծի հաղորդեց Տոքթոր Մորթման , կը հետեւի թէ— համաչափութեան այդ պակասութիւնը մարմնի վերին եւ ստորին մասերուն մէջ՝ տարօրինակ մէկ հանդամանքն է կապագովկիոյ եւ կիրիկիոյ նոյն իսկ արդի ժողովրդեան , մեծ քաղաքներէ հետի ներքին կողմերն ուր խառնուրդներէ համեմատաբար զերծ՝ ցեղով զուտ մնացած է բնակչութիւնը :

Թէ Հատեանց ազգակից ժողովուրդներ էին անոնք որ այլեւայլ առանձնայատուկ անուններով խոր հնութեան մէջ իրենց կայանն ունէին ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ , Եզէեան ծովին ափերէն մինչեւ արեւելեան կողմէն Հայաստան՝ (Հայաստանի արեւմտեան գաւառին՝ Ծափաց , Անձիաի մէջ , արդէն ապացուցուած է) կ'օղնէ լոյս արձակելու Խալդեան տիրող հարստութեան սկզբին մթութեան վրայ : Ծանօթ է արդէն թէ առաջին առթիւ որ Ուրարդու հպման կուգայ Ասորեստանցոց պետութեան հետ եւ Ուրարդուի թագաւորներն անունովներն կը յիշուին , առաջնիս կ'ելլեն Արամու կամ Արամ (Արամ) եւ Սարգուր : Արամ կը յիշուի իր թագաւորական քաղաքով—մայրաքաղաքով Արզասկուով (զոր Արձկէի հետ նոյնացնելու բախտն ունեցայ 4 տարի առաջ՝ ընդունելով Բրոֆ. Սէյսի հաւանութիւնը եւ շնորհաւորութիւնը) եւ Արամալի քաղաքով , եւ ուրիշ բերդերով : Սարգուրի եւս կը հանդիպին Ասորեստանցոց բանակները նոյն այն տեղուանքը ուր ընդհարեցան Արամի հետ , եւ սակայն այլեւս Արամի խօսքը չըլլար : Արամ յանկարծ անհետ կ'ըլլայ Խալդեանց պատմութենէն : Յետագայ Խալդեան ինքնակալները Արամի հետ կապ բնաւ չեն յայաներ : Յաջորդներուն մէջ կը հանդիպինք Ռուսաս Արգիստիսին : Իս-

ներու (Ռուսաստան Արգիստիստան) Ռուսաստան էրիմէնախինխաներու, Սարգուրներու, Արգիստիստներու, բայց Արամ անունը այլ եւս գործածելու շնորհ չեն ըներ խաղիկան ինքնակալները, հակառակ այն Արեւելքի հինաւուրց սովորութեան որուն համեմատ մեծ հօրը անունը կը կրէ թողը, կամ հօրեղբօր անունը իր եղբորորդին. այս կերպով էր որ Հրաւհասներ, Վաղարշակներ, Շապուհներ, Արաաչսներ, Տիրարաններ, Սմբատներ, Աշտաններ միշտ շարունակուած են նոյն տիրող հարստութեան մէջ, անուններու նոր շար մը՝ դրեթէ առանց բացատրութեան՝ տարբեր ազգատոհմի մը գալուստը նշանակելով, Լոկ այս հիման վրայ պէտք էր անջատելնք Արամը Սարգուրով սկսող Խաղիկաններէն, ինչպէս ըրած էր Բըօֆ. Սէյս ուրիշ կարեւոր նշանէ մը առաջնորդուելով, այսինքն Սարգուր Ա. ի ինքզինքին սուած կոչումէն որ է լոկ եւ պարզ «Էռտիպրիսի սրգի», առանց թաղաւորի տիրոջ տալու իր հօր: Մայրաքաղաքին աւելի արեւելք վան փոխադրուելն ալ թէպէտ կրնայ վերագրուել նաեւ ռազմագլխական նկատումներու, կրնայ զարծեալ համարուել քաղաքագլխական քայլ մը, նորահաստատ կա, սրութեան մը ծանրութեան կեղծոնը հետո տարուելով զուտ Հաստան միջավայրէ մը՝ խաղիկան ժողովուրդի գերակշռութեան կեղծոնին մօտ: Ինչ որ ալ ըլլայ այս, կը մնայ միշտ հարկը բացատրելու զարմանալի նմանութիւնը որ կայ Ուրարտուի Արամու թագաւորին անունին եւ ուրիշ կարգ մը Հաստան իշխաններու անունին մէջ, ինչպէս Արամէ սրգի Ազուսի, իր Արնէ մայրաքաղաքով (համեմատէ՛ Արին կամ Արինաս՝ քաղաք Խաղիկանց վանի ծովին հիւսիսային ափը). Ա. (ի) բամմու, յիշուած իբր Հաստան իշխան մը Սեւեքերիմի արձանագրին մէջ, եւ այլն:

Եթէ Ուրարտու (հնագոյն՝ Ուրդու) անունին եւ մեր հին նախարարութիւններէն Որդունուց անունին մէջ կապն ընդունինք, այն ատեն նոր լոյս մըն ալ կը սփռուի Որդունի եւ Մանաւազեան նախարարութեանց միջեւ սեղի

ունեցած ոխերիմ, անողորմ կռիւին վրայ որ սեղի ունեցաւ Խոսրովի օրով եւ որ չհանդարտեցաւ. նոյն իսկ թագաւորին եւ հայրապետին միջամտութեամբ ու սաստովն, Այսպիսի ծայրայեղ եւ անչէջ ոխերիմութիւն զարաւոր ոսխութեան եւ արեան հաշիւներու միայն կրնայ վերագրուել, եւ զիւրաւ կը հասկցուի այն ատեն երբ յիշենք թէ Արամի (Ուրարտուի կամ Որդունի) ցեղէն յափշտակեցին թագաւորութիւնը Խաղիկանք, որոնց պետութեան հիմնադրին թոյն էր Մենուատու սրմէ սերեցան Մանաւազեանք (Մենուատը Երանեան եկեղծոնը երկարեցին Մանաւազի, ինչպէս Արմանիա գետի անունը Արամանի):

Ուրիշ հետաքրքրական հարց մը մէջ կը բերէ Հաստանց համբաւաւոր խորհրդանշանը՝ երկզխանի արծիւը որուն այնքան յաճախ կը պատահինք Հաստանց քանդակներուն մէջ եւ որ կապ մը համարուած է Հաստանց վաղնջական ատենին եւ նոր ժամանակի մէջ, Սելճուք Սուլթանները զայն նախ փոխ առած ըլլալով, եւ յետոյ փոխանցած Եւրոպացւոց՝ խաչակրաց արշաւանքին ատեն: Բոլոր հնագէտները առանց բացատրութեան Սելճուքեաններէն առաջ միայն Հաստանները գիտին տէր եւ զործածող այդ նշանին, սակայն մեր Մամիկոնեանց նշանն եղած է այդ՝ Սելճուքեաններէն շատ առաջ, Ռուսաստան Լոսու գաւառին մէջ Դսեղի եկեղեցին զոր շինել է սուած Մամիկոնեան մարզպանը, պատին վրայ կը կրէ երկզխանի արծիւը, ճանկին մէջ(1) գառ մը բռնած, ճի ա Հաստան նշանին նման: Եկեղեցիին շինութեան թուականը ապահովապէս առաջ է Սելճուքեանց ժամանակէն: Անտարակուսելի է թէ Մամիկոնեանք շատ հնուց ունէին զայն իրենց նշան, որուն կակնարկէ անշուշտ Բիւզանդ (Դպ. Դ. գլ. Բ) երբ «արծուէն նշանք» կը կոչէ «Մամիկոնեան ազգ»ը: Բանի որ ծանօթ է թէ Մամիկոնեանք չէին բնիկ Հայ, եւ իրենց անունն ալ կը վկայէ արդէն

(1) Փափաքելի է որ վ.հ. Հայրապետը ճիշտ լուսանկարը հանել տար այս զարմանալի հնութեան:

(նամ, կոն երկու անուններէ կազմուած ըլլալով որուն երկրորդը «կոն» չէ այլ ինչ բայց khun որ կը նշանակէ խան, իշխան՝ մոնղոլեանց յատուկ արտաբեր, եւ Մամիկոնեանները ճենացի, այսինքն մոնղոլ կը հաւատօք մեր ւանդութիւնը) խիստ հաւանական է որ Մամիկոնեանք այդ երկրորդին արձիւնի նշանը առին Տարօնի մէջ Սլկոնիներուն կալուածներուն հետ. որոնց անդը գրաւեցին : Արդ, եթէ Տարօնի

հին նախարարական ցեղը (որպէս էր Սլկոն-ւոցը) իրեն նշան ունէր երկրորդին արձիւնի, առկէ կրնայ հետեւիլ թէ Տարօն, ինչպէս իր արեւմտեան գրացի դաւառը Անձիտ, Մոփք Շահունեաց, նոյն Հափեան ազգեցութիւնը կրած էր, եթէ չըսենք՝ ունէր նոյն Հասեան մողովաւորը :

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

(Շարունակելի)

Պ Ա Տ Ս Ո Ր Ք Ի Ե Ն
Յ Ա Ր Ս Ա Ն Ծ Ա Ս Ս Ա Ն Ի

Հ Ր Ս Ս Ր Ս Ա Կ Ե Տ

Ֆ Ր Ե Տ Ե Ր Ի Ք Մ Ա Ք Լ Է Ր

Կամ եղև Փարման մանկան երանելի ի ֆաղսիկն եւ խնդրեր ի հորեն իւր ընկերքն զոր ինքն կամեր . եւ քազաւորն ասաց որդուն՝ Իմ ասաց լոյս Փարման, առ զինչ ուզես . եւ այլ քնք հետ զամ քե ուզես զիս ւրտով :

Հասաւ նորա ճանապարհ Խորասան գրնալ . Ասաց թագաւորին զինչ պէտք է իւր տալ . Գիտաց հայրըն նորա թէ ուզէ շատ մալ . Եւ կամ զօրօք հեծել հետ իւրեանն երթալ :

Ասէ հայրն իւր որդին Փարմանի Աման, Գինա՛ քա՛յ քո ձեռքըդ՝ զիմ խազինան . Ոսկի, ակունք եւ մարգարիտ պատուական, Բարձիր ի հետ քեզ ասա՛ր որչափ ի պէտք կան :

Հեծել որչափ ուզես ամէնըն քոյ է, Բազում քաջ պահաւան թէ հեծել լոր է . Եթէ իշխան եւ խիստ սիրուն նայիպ էս Եւ զիս այլ թէ ուզես սիրտս յօժար է :

Պիտիկ ինձ իմաստուն խելօք եւ խիկար, Պիտի ոտիւքն արագ լեզուօքըն ճարտար . Պիտի սրտովն առիւժ եւ սիրովն եղբայր, Պիտի լուծիւն շաքար ու զահրին զերթ քար :

(1) Չեռագրին մէջ՝ գրնայ . . . ձեռքըդ :

HISTOIRE DE PHARMANI ASMAN

TEXTE ARMÉNIEN

PUBLIÉE & TRADUIT

PAR FRÉDÉRIC MACLER

III

Le jeune Pharman désira sortir de la ville. Il demandait à son père ses camarades qu'il voulait (pour compagnons de voyage). Le roi dit à son fils: Lumière de mes yeux, ô Pharman, prends ce que tu veux, je viendrai moi-même avec toi si tu le veux bien.

[Le temps] arriva pour lui de se rendre dans le Xorasan; il dit au roi ce qu'il fallait lui donner. Son père apprit qu'il voulait beaucoup de biens, et des cavaliers pour l'accompagner.

(fol. 5o) Le père dit à son fils Pharmani Asman: Va, ouvre de ta main mon trésor; prends et emporte avec toi de l'or, des perles et des pierres précieuses tant que tu voudras.

Des cavaliers, tant que tu voudras, beaucoup de braves athlètes et des cavaliers, des princes et des grands personnages très aimables, et moi-même, si tu veux, je suis à ta disposition.

— Il me faut un sage avisé et savant; il me faut [un homme] ayant les pieds agiles et la langue habile; il me faut (un homme) lion par le cœur et frère par l'amour; il me faut (un homme) doux comme le sucre et dur comme le roc.

Եւ զինչ իմաստութեան զիրքքն զրած է :
Զոր Մուսէ իմաստունն ինձ ուսուցեալ է :
Տանիմ զամէնն ինձ հետ ինձի խաղնա է ,
Եւ ի յիմ ընկերացն որ ինձիկ պէտք է :

Եգիտ մէկ մ'իմաստուն խելօք եւ խիկար .
Մանուկ մ'որ իր անունն էր Փանսի նատար ,
Եւ մէկ մ'ոտիւք արագ լեզուօքն ճարտար .
Որոյ անուն կոչի մանուկ Փայլիտա :

Մէկ մի սրտովն առիւծ եւ սիրովն կըբայր .
Ազգաւ քաց պահլաւան կոչեն Շիրենար ,
Մէկ մ'լուծվին շաքար եւ զահրին զերթ քար
Եգիտ, որոյ անունն էր Ապիատիկար :

Եւ իւր սընընդակցացն ով հետ իրեն կար ,
Եգիտ մէկ մ'որ կոչի անունըն Դիտառ .
Եւ զինչ որ էր ի պէտք իւր ճամբուն համար
Սարեց նա թըտպըրեց զամէնըն հաւսար :

Էառ ձի եւ ջորի որչափ որ կամէր ,
Բարձաւ մալ եւ ոսկի զինչ իւր ի պէտք էր .
Ըզգեսա արքայական եւ թէ սըլէէ էր ,
Առնոյր զամէնն ի ճանապարհ ելանէր :

Թագաւորն զօրօք ի թախտէն իջաւ ,
Յաւուր մի ճանապարհ հետ նորա ելաւ :
Որզին իւր համբուրեց եւ ի յետ դարձաւ ,
Իսկ նա1) ի յաշխարհէն կամկար հեռացաւ :

Հատուեցն նորա ի Խորասան քաղաքս մանուկն
եւ դադարի նա ի քաղաք քաղաւորին . եւ փոխե
զիերպն ի հասիսի նման , ինչեւ հասիսեւոյ քա-
ղաւորին իրկե եւ կոչի առ ինձն զճարեւան :

Երթայր շատ ճանապարհ զըմար եւ յերկար ,
Հասնի ի Խորասան ընկերօքն հաւսար .
Մանու նա2) ի քաղաքն ուր թագաւորն կայր ,
Փոխէ ըզկերպն եւ ըրթիչկ հըմուտ լինենայր :

Ասէ՛ ես եմ հաքիմ ճարտար ըսամալ :
Կարեմ բարին զչարն մարդոյ զիտենալ ,
Զամէն մարդու զկերպն իր աստղով ճանչնալ ,
Ապա զիւր ժամանակն յայտնել կարենալ :

1—2) Ձեռագրին մէջ՝ նայ :

Ce qui est écrit dans le livre de la sagesse, ce que Moïse le sage m'a enseigné, j'emporterai le tout avec moi: ce sera là mon trésor, ainsi que pour les camarades qu'il me faut.

Il trouva un homme sage, avisé et savant, un jeune homme qui s'appelait Fahmi Nadar, et un homme (fol. 50 vo) ayant les pieds agiles et la langue habile, qui s'appelait le jeune Païpar.

Il trouva un homme, lion par le cœur et frère par l'amour, (appartenant) à une famille de braves athlètes, et qui s'appelait Chirénar, un homme doux comme le sucre et dur comme le roc, et dont le nom était Appatikar.

[Parmi] ses commensaux, qui étaient avec lui, il en trouve un qui s'appelait Ditar; et ce qui était nécessaire pour son voyage, il disposa et prépara le tout en bon ordre.

Il prit des chevaux et des mulets, tant qu'il en voulait; il [les] chargea de biens et d'or, tant qu'il lui fallait; des vêtements royaux ainsi que des armes, il prit le tout et se mit en route.

Le roi, avec ses soldats, descendit du trône; il l'accompagna un jour de route, il embrassa son fils et revint sur ses pas; quant à lui, il s'éloigna de son pays.

Le jeune Pharman arrive en Xorasan (fol 51) et il s'arrête dans la ville du roi; il se déguise en médecin 1); le roi l'apprend et le fait mander auprès de lui.

Il fit un voyage long et difficile; il arrive dans le Xorasan avec ses compagnons; il entre dans la ville où demeurait le roi, il se déguise en médecin.

Il dit: Je suis médecin, habile géomant; je puis prévoir le bonheur et le malheur de l'homme; connaître la destinée des hommes d'après leur étoiles puis révéler leur temps(2).

1 Hakim.
2 La durée de leur vie;

Դանում զգողն եւ ցուցնեմ զկորուստն յայտնի
Պատմեմ մարդկանց երազ թէ չար թէ բարի .
Եւ հուքմ առնեմ տարոյն զամէնն իրաւի .
Ասեմ զինչ կայ զալու կամ պիտի լինի :

Բազումք ի քաղաքէն մօտ առ ինք գային .
Յազազքս զիտելոյ հուքմ եւ հրամանին .
Պատմեաց նոցա յայտնի զծածուկըն սրտին ,
Բանայ եւ ցուցնէ զերազն եւ ըզմեկնութիւն :

Անունն զըրին նըման
Քէ իրստ ճարտար հաքիմ ու բըժըշկական ,
Կոչէ զնա թագաւորն եւ իւրմէն լըսէ բան,
Եկեալ առ թագաւորն մանուկն Ֆարման :

Երկիր պաղեալ նըմա թագաւորական ,
Տեսեալ թագաւորին զմանուկն աննրման ,
Պատկեր զեղեցկատիպ, պայծառ կերպարան,
Փառօք էր զարդարեալ գեղով աննըման :

Խօսի մեծ թագա որն ըզնա հարցանէ ,
Եւ նա իմաստութեամբ պատասխան առնէ ,
Ձինչ խօսք որ ի Ֆարման մանկանն հարցանէ,
Նա խելօքութեամբ զամէն ճանբան ցուցանէ :

Ասէ՛ Տեսնում որ դու ասըլգատա ես .
Ասէ՛ Ես եմ զարիպ, զիս ո՞նց ճանաչեա .
Ասէ՛ Ո՛ր աշխարհէ կամ ո՞ւստից եկեալ ես .
Ասէ՛ Հեռաստանէ որ դուն տեսեալ չես :

Ասէ՛ Այլ ի՞նչ արուեստ գիտես կամ զինչ բան
Ասաց՝ Եմ հեծելվոր պահատուր կըովան .
Ասաց՝ Կ'ուզեմ իազալ հետ քեզ ի մօյտան .
Ասէ՛ Բերէք հարիֆ եւ քաջ պահլաւան :

(Շարունակելի)

Je trouve le voleur et je fais découvrir la perte; j'explique les rêves bons et mauvais des hommes; je devine [ce qui va se passer] pendant l'année, et le tout se trouve vérifié; je dis tout ce qui doit arriver et tout ce qui sera.

Beaucoup de personnes de la ville venaient à lui pour connaître leur destinée; (fol. 51 vo,) il leur dévoile les secrets de leurs cœurs; il leur donne l'explication de leurs rêves.

Ils lui firent la réputation d'être un docteur et un médecin très habile. Le roi le mande pour le faire parler. Le jeune Pharman vient près du roi.

Le roi se prosterna devant lui en voyant ce jeune homme incomparable, aux traits empreints de beauté, à l'aspect splendide, et qui était glorieusement orné d'une beauté incomparable.

Le grand roi parle et l'interroge, et lui, répond avec sagesse; tout ce que le roi demande au jeune Pharman, celui-ci l'indique avec intelligence.

Il dit: Je vois bien que tu es d'un sang noble. — Je suis, dit-il, un émigré; comment me connais-tu? — De quel pays es-tu et d'où viens-tu? — D'un pays lointain que tu n'as jamais vu.

(fol. 52) Quel autre art connais-tu? ou quelle chose? — Je suis cavalier, héros 1), athlète. — Je veux jouer avec toi sur la place. — Amenez-moi un vaillant athlète.

(A suivre)

(1) Le mot persan « bahadour » = vaillant, brave, héros.

ՍՈՓԻԱ

(Շար .)

Կինս այս անակնկալ բարբառը լսած ատենը, չգիտենք ինչու, քիչ մը այլայլեցաւ . բայց գլխարկին եւ աստղարկութեանս հանգամանքն իբրեւ թէ իր սարակոյսը լսեմանելով, երեսնեքուն վրայ զուարթութիւն եւ շրթանցը վրայ մպիս մը ծաւալելով, « Ես օրիորդ չեմ, պարո՛ն, ըսաւ . բայց զուգ կիկերո՞ն էք արդեօք : » Այս բառերէն միտք դրած իս անվրէպ յաջողութիւնը բերկրութեամբ տնտնալով, — Անշուշա, տիկին, ըսի, այդ բառը ձեր հոս իմացած նշանակութեամբ գրել ուղէք նէ, երկաթադրով չէք սկսիր : Այս պատասխանս իրեն այնչափ զուարճութիւն տուաւ, որ յամենայն զօրութենէ բարձրաձայն ծիծաղ մը արձակելով, — Անշուշա, անշուշա, ըսաւ բայց է՞ք արդեօք : — Այս նշանակութեամբ յանձն կառնեմ, ըսի : « Յանձն կառնեմ » բառերը նայեցայ որ զինքը կսթափեցունէին կոր, ուստի ատեն չի սալով, — վասնզի, կրկնեցի, իմ խղճիւս թեպէտ կղէտնի անուէն անգամ պիտակարար վրաս կրելու արդիւնք մը չունիմ, բայց թէ ձեզի եւ թէ օրովայնիս ծառայելու համար՝ իս Դեմոսթենէս ալ անուանէք նէ, անուանը մեծութենէն չեմ խորշիր :

Իմ քաղցիս ակնարկութիւնն իր արթնութիւնը նորէն խաբելով, իս կարծածը համարեցաւ, եւ ընկերին դառնալով « Ի՞նչ կիրթ եւ յղկեալ ո՞՞ կը գործածէ կոր, ըսաւ, եւ խօսքը վերստին ինծի ուղղելով, — Արդեօք այս երկրի կիկերոններն ամենն ալ հայերէն գիտե՞ն ըսաւ : Այս հարցմունքն իս դժուարին փորձութեան մէջ դրաւ, վասն զի, չէ ըսէի նէ, զուն ինչու գիտցեր ես պիտի ըսէր, այս ըսէի նէ, սուտս կարելի է այն օրը կը բռնուէր, եւ մէկ մ'ալ իրար չտեսնալու ծանր պատճառ կըլլար : Ուստի այն նկրութեանս մէջ նկողոսի բոլոր կոկորդիլոսներուն հոգիներն օգնութեան կանչելով, անորոջ պատասխան մը դասայ, եւ — Տիկին, ըսի, լեզուաց բաժանումը կիկերոններու համար դեռ կը շարունակէ կոր, բայց գրեթէ որ, « Սահման քաջաց զէնք իւրեանց : »

Այս վերջին բառերս լսած ատենն իր սեւեւ պատուական աչու ընկրը բոլոր մեծութեամբը վրաս բանալով, — Ա՛հ կիկերոն, ըսաւ, զուգ մեր նախնեաց լեզուին ալ ծանօթացած էք, « Պիտոյից » կարգացե՞ր էք : — Այո ըսի : — Նոր լեզուին համար սարակոյս չունիմ որ, ըսաւ խօսածնուդ պէս ալ կրնաք գրել . բայց հին լեզուն ալ կը գրէ՞ք : — Փօքր ի շատէ, ըսի, — Շատ ի փոքրէ . ինչ եւ իցէ . դրածնիդ ինծի կը ցուցընէ՞ք . — Թէ որ փարիզ անցունելիք ատեննիդ բոլոր՝ իս ձեր ծառայութիւնը մէջ պահելու խօսք կուտաք նէ, ըսի, միւսանգամ տեսութեան ատեննիդ դրած մը կը բերեմ : — Կը խոտաանամ, ըսաւ : — Ի՞նչու, ըսի : — Սըվով ըսաւ, իր ժամացոյցին ոսկի շղթան մասնեւրուն մէջ բռնած ինծի ցուցընելով, որ այսօր կաւրձքս կը կրեմ : — Դրածս ատոր չարժեք, ըսի : — Ան ատենը զուգ ալ ասիկայ փոխարինութիւն համարելու իրաւունքէն կը վրիպիք, յիշատակ կը համարիք :

Ընկերն որ մինչեւ այս վայրկեանը լուսկեցած ծիծաղ երեսով մեր զրուցաարութիւնը մտիկ կընէր, միայն այս անգամին բերան բանալով, — Կիկերոն, ըսաւ ինծի, ոտք կոխէ՛, մի թուլնար ասանկ, ժամացոյցն ալ տալուն քեզ հիմակուընէ կապահովեմ : Թէ որ ըան դորժ չունիս, եւ հայերէն խօս ելավդ հանդերձ արամաբտնութիւն ալ գիտես նէ, անտարակոյս եղիր որ ինքզինքն ալ վրայ կուտայ, եւ անուանդ սկզբնատատն, ուզես չուզես, երկաթադիրի կը փոխէ : — Կը սորվիմ, ըսի : — Ադ ալ բուական է ձեռքէն շաղասելուդ, ըսաւ : Ժպտելով տիկնոջն երեսը նայեցայ, ան ալ իմ հայեցումս իբրեւ թէ հարցմունք համարելով, — Անանկ է, գլխուդ ճարը սես, ըսաւ ծիծաղելով : Ուրեմն երթանք նախ ճաշակենք որ, ըսի, ետքն ալ փախչելու կարողութիւն ունենամ : — Ու՞ր պիտի փախչիս . — Անտարակոյս ձեր նստած պանդոկն, ըսի, եւ խնդալով իջանք վար . զիրենք տարի հանդիսարանին մօտ խահատուն մը, եւ կերակուր ապսպրեցի . իրենք սեղան նստելու ատենը ես քիչ մը հեռանալով պատուհանին մօտ երթալու երես բռնեցի : Տիկինն այս շարժումնքս չտեսաւ, բայց ծոլակ տեսնալով — Սոփիա, ըսաւ, կիկերոնդ արդէն ճամբայ կելլայ կոր : Այս ազդարարութեանը վրայ Սոփիա իմ հեռաւորութիւնս ինք ալ նշմարե-

լով ես կանչեց, — Ինչու մեզմէ կը հե-
ռանաս կոր, ըսաւ: — Վասն զի, պաշտօնիս
նայելով, ասանկ կը վայլէ, ըսի: — Ուրեմն,
ըսաւ, մինչեւ սեղանէն ելլալնիս պաշտօնիդ
ձեզմէ կը հանեմ, սեղանին վրայ ալ ճանա-
պարհորդութիւն ընելիք չունինք որ պաշ-
տօնիդ պահէք:

Կերակուրին վրայ Սոփիա ատեն մը մտա-
խոհութեամբ լուս կենալէն ետեւ, յանկարծ
զլուխը վեր առաւ, եւ ինծի դառնալով. —
Պարո՛ն, ըսաւ, անուշնիգ կրնա՞մ հարցունել,
դուք արդէն մեր անուշները բերնեցնուս
լսեցիք: — Ձեր անուշները լսեցի, ըսի. բայց
թէ որ ըսածս յանդուրժեալ չէք համարիր նէ,
քիչ մը տարակուսելով հաւատացի: Սոփիա
քիչ մը թոթուեցաւ աս խօսքին վրայ, եւ
քիչ մը այլայլելով, — Ինչո՞ւ, ըսաւ: —
Վասն զի ըսի, Սոփիան, կուզէք նէ, անցնի՞ք,
բայց Յոլակ անունը ձեր Հայկ նահապետի
օրերէն ի վեր մինչեւ ցայսօր դրեթէ երկրորդ
անգամ է որ կը լսեմ: — Պարո՛ն, ըսաւ Սոփիա
մեղմ հառաչանօք, ձեր խորին հայագիտու-
թեանը վրայ հեղձեալէ առաւել քան զա-
ռաւել կզմայլիմ եւ ձեզ կը վստահացունեմ որ
իմ ազնուամիտ ամուսինս այս քաղցր զգաց-
ման հաղորդ է: Բայց ըսէք ինծի անկեղծաբար,
Գերմանացի՞ էք: — Աստուած չընէ՞: — Իտա-
լացի՞: — Ոչ անկէ աւելի: — Գերմանիա կամ
Իտալիա բնակա՞ծ էք: — Ամենեւին: — Գաղ-
ղիոյ մէջ ո՞ր մասին կուսակից էք, ըսաւ: —
Ամբոխի կամ անհատի հեա աեզ մըն ալ կու-
սակցութիւն չունիմ, ըսի, բայց դատմամբ եւ
զգացմամբ դատարարութեան մասին ակա-
մայ ազնուապետական եմ, որովհետեւ դաս-
տիարարութեան եւ սիրելի վարմանց համար
հարկաւոր եղած ծախուց կարողութիւնը
մեծատանց քով կը գտնուի: Բայց մարդասիրու-
թեան եւ ազատամտութեան մասին անզեղջ
ուսմկապետական եմ:

Դաւանութեանս այս վերջին բառերուն վրայ
Սոփիայի կարմիրներն երեսը ցատքելով բերկ-
րութենէն ցնցուեցաւ. բայց ներսէն երկբա-
յութիւն մը սրտին ուրախութիւնը կարծես
թէ շնչելով, վայրկեան մը ձեռուրներն իրար
բերած, պաղատագին դէմքով մը, — Պ Միսք,
ըսաւ, ըսածներդ անկե՞ղծ է: — Չաւակ ունի՞ք,
ըսի: — Երկու հատ: — Ձեզ կը նմանի՞ն: —
Տղաս հօրը պատկերն է, աղջիկս ալ իմ ման-
րանկարս է: — Ո՞վ դիեցուց անոնք: — Ես

անձամբ: — Այդ կարճ նկարագիրը կը վկայէ
անոնց ինչ գեղեցկութիւն, եւ ձեր ալ վրա-
նին ինչ սէր ունենալը: Ուրեմն ձեր դաւկը-
նեքուն անմեղութիւնը, անոնք սնուցանող
կենսատու աւելը, ու ձեր անդրադարձ սէրը,
ու իմ ալ հայասիրութիւնս ձեզի վկայ ըլլայ
դաւանութեանս անկեղծութեանը: Սոփիա
ժպիտն ու զուարթութիւնը երեսը, ներսէն
պատճառեալ շարժման մը բուռն կարեօք յա-
փշտակեց գինիին անօթը, եւ զլուխը ազնու-
ւական յոխորտանօք վեր բռնած սեղը՝ միտքը
տակաւին բանի մը չզբաղելուն արտաքին ցոյց-
քը պատրուակել չկրնալով, գինւոյն ճաշակն
իր բաժակին մէջ, կաթեցունելէն ետեւ, նախ
իմ բաժակս լեցուց, ետքը ամուսնոյն երեսն
ի վեր իմաստաւոր հայցուածք մը եւ ժպիտ
մը ձգելով, անոր բաժակն ալ լեցունել ու զեց.
այլ անօթին ծայրը բաժակին վրայ ուղղած
տեղը, աչքը միշտ ամուսնոյն երեսն ըլլալով,
գինին բաժակէն դուրս սեղանին վրայ հեղու
սկիտու:

Ասոր վրայ երկուքին ալ խնդալը բռնեց:
— Բայց դուն երկմտեցար, ըսաւ Յոլակ Սո-
փիայի: — Ամենեւին, պատասխանեց Սոփիա: —
Ուրեմն ինչո՞ւ չփոթեցար, ըսաւ այրը: —
Քեզի անխոհեմութիւն մը ըրած չըլլալու
կասկածով, կրկնեց Սոփիա. եւ ամենքս ալ
ձայնեցնիս կարած՝ կերակուրնիս շարունա-
կեցինք: — Մըղեղէններու սկսած ժամա-
նակին Սոփիա իր խոր մտածութենէն ելլե-
լով գինիներնիս նորոգեց, եւ լուրթիւնն ալ
կարեւոր, — Կրկնուրն, ըսաւ ինծի, այսօր
ասկէ ելլանք նէ, առն երթանք հանգչինք
պիտի: Բայց վաղը մեզ ու՞ր պիտի տանիս
ւստցունելու: Վասն զի գրեթէ մենք զես
Փարիզը տեսած չենք, երկուք՝ իս ալ գաղղիերէն
կը հասկնանք իտալերէնին զօրութեամբը եւ
քիչ մըն ալ աշխատած ըլլալնսս: Բայց խօ-
սելու ոչ վարժութիւն եւ ոչ գիւրութիւն
ունենալնուս՝ կապուած մնացեր ենք: Առջի
օրը իտալագէտ կրկնուրնի մը պատահեցանք,
բայց ան ալ զես Փարիզ նոր եկած ըլլալուն
Փարիզը մեզնէ աւելի չէր ձանչնար կոր:
Ուստի անիկա ձգելով, մեր բնակած պանդո-
կին ու հանդիսարանին միջոցը մեզի սանձան
բռնեցինք կեցանք: Բայց դուք որ հայերէն
գրեթէ, եւ բնաւորութիւններնուդ մէջ հայ-
կական ծանրութիւն ունիք, մենք ձեր վրայ
կատարեալ վստահութիւն պիտի ունենանք:

Ու՞ր պիտի տանիք մեզ հետդհետէ, ըսէք տեսնանք :

— Կարծեմ թէ իբրեւ Հայ, ամենէն առաջ Ալէն-Տրնի աւանն երթալու եւ ձեր թագաւորին իրմին այցելութիւն ընելու էք :

— Ներեցէք, ըսաւ Սոփիա, զուք Հայոց լեզուին, եւ կը թուի թէ պատմութեանն ալ հմուտ Քաղաքացի մըն էք. եւ ձեր բարեբաւրոյութիւնն ալ հետեւինդ ընտելաբար խօսելու համարձակութիւն կուտայ: Համարինք թէ, պաշտօնիդ մէջ հայազրիութիւններնուդ հետ ազգայնութիւնն ալ լծորդելով, զուք Հայ եղած ըլլայիք: Ուղիղ ըսէք, եւ կը բերկրիմ: Այն ատենն ալ մեզի այս առաջարկութիւնն ըրած ժամանակնիդ «Ձեր թագաւորի՞ն» պիտի ըսէիք, թէ «մեր թագաւորին»: »

Այս հանճարեղ առաջարկութեանը վրայ՝ Հայուն կնոջ խօսքերուն զմայլելով, ընդհարութեանէս եւ ինդացի եւ նայեցայ որ երկուքն ալ ուտելինն ընդհատելով, մէկ կողմէն ինծի պէս իրենք ալ կը ծիծաղէին, մեկ կողմէն ալ անհամբերութեամբ պատասխանիս կսպասէին: Յոլակ նոյն զուարթութեամբ իր բաժակը պարպելով, — Քաջալերութի՛ւն, կրկերո՛ն, ըսաւ, թէ որ այս առարկութեան պատասխանն ալ արժանապէս եւ «տրամաբանօրէն» տալու ըլլաս նէ, ականջի օղերն ալ կուտայ, գիտցած եղիր:

— Թէ որ, ըսի, զուք ալ ես ալ Արեւմուտքի մէջ «Միացեալ» ըսուած Հայոցմէ ըլլայինք նէ...»: Սոփիա, խօսքս ընդմիջելով, «Ներեցէք, ըսաւ, խօսքերնիդ ընդհատելուս, միացեալ կամ անջատեալ բառերը մէկդի: մենք ազգին բազմութեանը դաւանակից ենք. ըսէք հիմա ըսելիքնիդ: »

— Ուրեմն, ըսի, թէ որ երեքնիս ալ ազգէն մեկնած եւ Հռոմայ Եկեղեցւոյն կցորդեալներէն ըլլայինք նէ, «Մեր թագաւորին» կ'ըսէի. թէ որ երեքնիս ալ լուսաւորչական ենք նէ, «Հայոց գաղղիացի թագաւորին» կ'ըսէի:

— Եւ այն ատենք, ըսաւ Սոփիա, խօսքիս վախճանին շսպասելով, Հայու մըն ալ Փարիսի մէջ առաջին տեսնալիք ցանկալին Սէն-Տրնիի եկեղեցին չէր ըլլար, ի՞նչ կ'ըսէք:

— Կրկերոն, ըսաւ Յոլակ, ձայնը որչափ կրնար հասարակաց խահատան մը մէջ բարձ-

րացունել նէ, օղերն առիք, բայց խեղճ կընիկս մի հանուեցընէք. տեղը ձեռք մը հանդերձի կը հաճի՞ք. փեղոյրէն սկսեալ մինչեւ կօշիկները հետ իմանալով, — Տիկինը հանուեցունելու չենք նէ, ըսի, իս ալ հագուեցունելու հարկ մը չկայ, որովհետեւ ես ալ մերկ չեմ: Ես ձեր առաջարկած հանդերձներուն տեղ բաւականասիրութեամբ կը ցանկամ ձեր ձեռքէն բաժակ մը դինի պահանջել, եւ երկու հայ ամուսնոց ձեռքէ բաժակ ընդունիլս ինծի բերկրութիւն եւ տիօփանք պիտի համարիմ:

— Ինչո՞ւ, ըսաւ Յոլակ, երեքիս ալ բոժակները նորոգելով, եւ Սոփիայի ու իմ բաժակս ձեռքը մեզի մատուցանելով, մինչեւ հիմա հայ ամուսիններ տեսած եւ ձեռուընուն ըմպած չունէի՞ք:

— Ո՛հ, այո՛ ըսի, մէկէն աւելի տեսած եւ ձեռուընուն մէկ անգամէ աւելի ըմպած եմ, բայց անոնց նաւիրած բաժակներէն այս քաղցր ճաշակը չեմ առած բնաւ. վասն զի անոնք ինծի չափ ալ հայ չէին. վասն զի դոնէ ինծի չափ ալ հայութիւննին ու պատմութիւննին չգիտէին: Ձեր տիկնոջ խնդիրն անոնք ամենեւին առարկելիք չունէին, եւ թէ որ մէկն իրենց առարկելու ըլլար նէ, Սամիսոնի առեղծուածէն աւելի խրթին եւ անխմաւալի հարցմունք մը եղած կըլլար իրենց: — Բայց որչափ որ, ըսաւ Սոփիա, կարծիքնիս ու զգացմունքնիս համեմատ պատահեցան նէ, դեռ եւս մեկնութիւն չի արուեցաւ: — Որովհետեւ, ըսի, խօսքիս առջին կարեցիք եւ վերջին եզրակացութիւնը զուք ըրիք, ուստի մեկնութիւնն ալ իբրեւ հայ ձեզի կ'իյնայ:

— Ոչ, բարի կրկերոն, ըսաւ Սոփիա բաժակներն ըմպելու առաջարկութիւնն ընելով, կը վախճամ որ հայութիւննին բնաւ չի դիտցող տիկնանց համեմատութեամբ ես ալ հայութիւնս շատ դիտցած ըլլալու ամբարհաւատութեան մէջ ինկած կը թուիմ ձեզի:

— Ամենեւին, ըսի, տիկի՛ն, այդ ձեր ամբարհաւատութեան կասկածնիդ ինծի տակաւին ձեր պարտաւորութիւնն, իրաւունքը կը համարի կոր: Բայց թէ որ այդ պարտաւորութիւնն ու իրաւունքը ամբարհաւատութիւնն ալ անյնէր ու հպարտութեան ալ հասած ըլլար նէ, աւելի կը սիրեմ կնոջ մը դիտնական մեծարանութիւնը քան երկիւղածութեամբ եւ համեստութեամբ տգիտանալը ու լռելը: »

— Կիկերոն, ըսաւ Յուլակ հրճուախառն եռանդեամբ, գուք ալ արդէն կիկերոնութենէ ելաք եւ փիլիսոփայութեան մտաք: Աս վերջին ընտրութիւններնուդ պատճառները: տարակոյս չունիմ որ գուք պիտի բացատրէք, բայց կաղաչեմ որ ասիկա կնկանս հարցունէք որ տեսնանք ձեզի համամիտ է այս մասին ալ:

— Բայց ես փիլիսոփայ չեմ, ըսի. եւ ձեր տիկնոջն ալ քննութիւն ընելու կարողութիւն չունիմ:

— Ինչ կըլլաս հղիբ, ըսաւ Յուլակ գլուխը թոթուելով եւ խնդալով. ես ալ կնիկս քննել տալու Սորպոն տանելու չեմ եւ պէտք չունիմ:

— Դուք եղբայրաբար կը խօսիք կոր, եւ Սոփիա ալ սիրով եւ ընտելաբար պատասխան կանէ կուտայ, իմ ալ միակ բերկրութիւնս կնոջս ասանկ խօսիլն է, եւ մենք այս բերկրութիւնը քանի մը տարի է որ ախրապէս ճաշակած չունինք: Դուք ամուսնոյն սրտին բանալին գտաք եւ բերանը բացիք: Շարունակեցէք, կաղաչեմ, եւ մեր կորուսած զուարթութիւնը այս զուարթութեան երկրին մէջ նորոգեցէք: Սոփիա՛, հրեշտակս, ըսաւ խօսքը անոր ուղղելով, ընկերը կը հարցունէ կոր մաքէն, այն ընտրութեան պատճառը գիտես նէ՞ չըսես՝:

— Վա՛յ մեղքիս, եւ մեղա՛յ սէր Աստուած, ըսաւ Սոփիա, ատոր պատասխանն, երկու բառ աւելի կամ պակաս, ո՞ր կնիկ չգիտեր: Եւ մեզ խնդացունէիւր համար Հայու կանանց սովորական այն զոյգ բառին վրայ մեր խնդալուն անգսպութիւնը տեսնալով, ինք ալ չբերցաւ խնդալը բռնել, եւ իբրեւ թէ չըրթունքը սրբելու համար զենջակաւ ծիծալը ծածկելով, — Կիկերոն, ըսաւ, Հայու կանանց այս զրուցուածները գիրքերու մէջ զրուած չեն գես որ, կարգացած ըլլայիք: Որովհետեւ գուք մեզի չափ այս խօսքերը կը ճաշակէք կոր, պէտք ըլլայ նէ, քանի՞ վկայ կրնաք բերել Հայ չըլլալիդ հաստատելու համար: Բայց որովհետեւ ասան ունինք իրար ճանչնալու, առժամա Յուլակին փափաքը լեցունելու փոյթ կընեմ, չէ նէ այս գիշեր քուն չի քնանար: Արդ, ըստ իմ դատմանս, գուք հմտութեամբ մեծաբանող կիներ ազիտութեամբ լռող կնոջ-

մէն անոր համար ընտրելի կը համարիք որ կին մը զաւակ ունի նէ, առ հասարակ իր զաւակներուն եւ երբեմն ալ ամուսնոյն ու ընտանեաց հետ կը խօսի կոր: Որու հետ խօսի նէ, հարկաւոր վախճան մը եւ հարկաւոր օգուտ մը կայ: Այսինքն, զաւակներուն հետ խօսի նէ, յայտնի է որ անոնց դաստիարակութիւնը իրենց ծննդեանը պէս բնութեան օրինօք իր խնամոյցը յանձնուած է: Էրկանը հետ խօսի նէ, նախ որովհետեւ ամէն էրիկ փիլիսոփայ չեն, եւ երկրորդ, գրեթէ ամէն էրիկ ժամառակնին տունէն դուրս նիւթական իրաց վրայօք կանցունեն, կնոջ խօսածը՝ անոնց գիտցածը յիշեցունելով եւ կամ չգիտցածը վարդապետելով, պարտաւորութիւնն եներուն ազգարարութիւն մըն է: Թէ որ զաւակն ու ամուսինը չեղողին խօսի նէ, յայտնի է որ ամէն մարդ կանանց վրայ սէր, պատկասանք եւ ակնածութիւն ունենալուն, անոր խօսքն ալ որուն ականջն հասնի նէ, սըրտին ու մտացը մէջ կը բեզմնաւորին. ուստի առանց իմ սեսիս կողմնակալութիւն ընելու՝ ես կըսեմ, կիներ ասանը պատգամն է եւ ըստ այնմ կը պարտաւորի իր պատգամախօսութիւնը գիտնալու եւ կը հաւաստեմ իմ հայասէր քննիչիս, իմ բարի կիկերոնիս եւ իմ խելօքիկ էրկանս որ, կանայք բրչափ աւելի գիտնան, այնչափ աւելի հեզ կըլլան, վառն զի հեզութիւնն ու մեղմութիւնն իրենց բնութիւնն ըլլալով, որչափ աւելի տեսնան պարտաւորութեանց մեծութիւնը, այնչափ աւելի ինքզինքնին այն մեծութեանն առջեւ իրենց զգածամամբն ու համոզմամբը կը խոնարհեցունեն: Անա՞նկ է, իմաստասէր, ըսաւ խօսքը լմնցունելով: — Անա՞նկ է, ըսաւ Յուլակ անոր ետեւէն:

— Անանկ ըլլալը կամ չըլլալը չըզիտեմ, ըսի, բայց սա գիտեմ որ իմ զգացմանս ու հաւատացածիս յար եւ նման բացատրութիւն է տիկնոջն ըսածներն. եւ թէ որ անկէ առաջ իս ստիպէիք նէ, զրեթէ բառ առ բառ նոյն բանը պիտի ըսէի հայերէն ալէկ չգիտնալովս հանգերձ:

— Սոփիա՛, ըսաւ Յուլակ, տհա սա նիւթին մէջ քաջալաւի վկայութիւնն ատիբ. Սէն-Տընիի խնդիրն ալ չպարզաբանե՞ս: — Պարզաբանե-

լու մեծ բան մը չկայ, ըսաւ Սոփիա լրջու-
թեամբ: Մեր ընկերին ըսածները դուն ու ես
հասկցանք: Իմ եզրակացութիւնս ալ որ իր
ըսածներուն հետեւանքն է, ան ալ ինք հաս-
կըցաւ: Ելլանք երթանք: Կաւկասաւոր-
նին զուան իս կսպասեն, ես ալ կարօտնալ
սկսայ:

Սոփիայի այս խօսքին վրայ ելայ խաճառան
ձախքը վճարեցի, եւ զուրս ելանք: Աստուան
ժամը տասնին էր իրար գտնալնիս, ետքը
նայեցանք որ կէս օրէն ետեւ ժամը մէկն է
գացեր: Իրենք Շանգ-էլիզէի վրայ հանդիսա-
բանէն քիչ հեռու պանդոկ մը կը նստէին: Իրենց բնակարանին թիւն ու անուննին ինծի
տունին որ ետքի առտուն երթամ զիրենք առ-
նեմ Փարիզի մեծ մատենադարանը տանիմ:
Իմ բնակարանս ու անունս հարցունելով երբոր
իմացան թէ իմ տունէս մատենադարանը՝
անկէ իրենց տունը հազիւ մէկ հինգերորդն էր,
ճամբուն երկայնութենէն ինծի խնայելով,
ուզեցին որ ես զիրենք իմ տունս սպասեմ:
Իրենք ալ երբ կարենան նէ, գան իս տունէն
առնեն: Ուստի անձկանօք իրար ողջունելով
մեկնեցանք:

Ես վայելած ընկերակցութեանս, լսածներուս
եւ տեսածներուս վրայ ուրախութենէս թռչե-
լով, տուն եկայ, եւ մտախալով որ այս բա-
բերաստութիւնն ատեն մը պիտի քչէ՝ անցած-
ներուն վրայ բերկրութեամբ անըջելուս տեղը,
յիշատակագրոյս կարգն այս դէպքը շարադ-
րելու խորհուրդն բրի եւ ի նոյն նստայ, առջի
անգամ զիրենք հեռուն տեսնալուս հատուա-
ձը մինչեւ իրիկուն գրեցի:

Հատուածը լմնցնելէս ետեւ՝ ելայ ընթրիքս
բրի, եւ թէ աշխատութեան խոնջութենէն
եւ թէ ցերեկուան ուրախութեանս անչափու-
թենէն վրաս թմրութիւն մը զգալով որոշեցի
որ կամաց կամաց Շանգ-էլիզէն ի վեր երթամ
եւ հոն նուագածութեան բաց սրճարաններէն
մէկուն մօտ աթոռակ մը առնեմ նստիմ, օրա-
զիրներս կարգամ:

Ժամը իննին արդէն աթոռակին վրայ էի:
Յուլիսի գեղապայծառ գիշերներէն մէկն էր:
Լուսինը, ջինջ հորիզոնէ մը յատկազոյն երկ-
նից միջակէտն ընթանալով, բոլոր Շանգ-է-
լիզէի ծառաստանն ու մինչեւ յաղթական

կամարին անազին միջոցը կէս ցարեկի փոխեր
էր: Շանգ-էլիզէի մէջն ու եզերքը եւ «Ելաս
տը լա Բոնքորտ» հրապարակէն մինչեւ յաղ-
թական կամարն ընթացող ծառափնածիր
պողոսային երկու կողմը վառած կազերն, ու
Պուա տը Պուլոնի արուեստաշէն ծովակը
գացող եկող տնթուելի կառաց զոյգ զոյգ լապ-
տերները, աստեղազարդ երկնից տակ աստե-
ղազարդ երկիր մը կը յօրինէին:

Չորս կողմս վառած լոյսերը վրաս հովա-
նոցեալ ծառերուն ստորին օստոց երեսները
ցածէն լուսաւորելով, ցերեկն ստուերին մթան
մէջը ախոր երեւցած տերեւներուն կենդա-
նացայտ կանաչը գիշերին մէջ շողացունելով
աչք կը պարարէին: Արահետին մէջ ընթացող
կառաց խօշիւնը, գլխուս վերեւը գիշերային
զեփիւռէն աստանող ծառոց սօսափիւնը, ման-
կանց հաճոյքը համար ննարուած շարժուն
թատերց խալիկներուն ճիշը, բովանդակ
Շանգ-էլիզէի մէջ ծովու ալեաց նման վեր
վար գացող եկող քանի մը հարիւր հազար
հողւոյ ոտնաձայնը, մանկանց զբօսանացն ու
զբաղանացը համար ուտելիք եւ խաղալիք
ծախողներուն գոչիւնը, կախաղանաւոր եւ
չըջադարձ փայտածիրոց վրայ հեծնող տղայոց
ուրախութեան ձայները, օդին մէջ ան-
ուաղարձ պտոյտքող օրրաններուն մէջի
օրիորդաց երկիւղախառն ու զուարճախառն
աղաղակները, սրճարաններուն մէջ անդադար
կրկնուած գործիական նուագածութեանց եւ
երաժշտաց երգոց հնչմունքը երկրին եւ
ժողովրդեան երջանկութիւնը կը հռչակէին
եւ ամէն վայրկեան ամենուն սրտին մէջ բեր-
կրութիւն կը նորոգէին:

Ես ալ որ հոն տեղն ուրիշ բան մը չէի կըր-
նար ընել, եթէ ոչ Հայոց եւ Պաղղիացւոց
տարբեր բազմերուն կենդանի վկայութիւն մը,
աժաջիններուն ճակատագիրը սգացած տեղս,
չէի կրնար միւսներուն բարեբազմութեանն
ուրախակից չըլլալ: մանաւանդ անոր համար
որ, հոն մօտերը գոնէ Հայ գերդաստան մը կար
որ բարեբաստիկ էր:

Այս վայրկեանս, մօտի սրճանոցէն երիտա-
սարդ երգիչ մը հրեշտակային ձայնով «Ե՛կ,
գիշեր գեղապայծառ» տաղն սկսաւ երգել, որ

այն զիշերին յիշատակաւ եղանակն ուրիշ իմաստով Հայոց համար պրած եմ: Եղանակին տխրական քաղցրութիւնը նուագարանաց կը- գորդութեամբ մարդկային փառքը չորս զին կը տարածէին եւ իմ այն աւուր առտուրէն մինչեւ այն վայրկեանն զգացած կրած եւ վայելած բարեբախտութիւնս կը պարարէին:

Այս բերկրական մտածութեանց մէջ աշուր- ներս մեքենարար օրագրիս վրայ պտտուցած տեղս՝ յանկարծ երկու կողմէս երկերկու հաստ մանկական թաթիկներ ծոծրակս ու երեսներս պատելով, իս համբուրեցին: Ասիկայ ինծի համար Գաղղիական Եղիւսեանց մէջ այն զի- շեր վրաս անձրեւած երջանկութեան լրումը թուեցաւ, եւ մանկունքն ալ դաշտին Սէրէրը կամ Ենորճքները համարեցայ: Աչքս երկու կողմս վերցուցի, որ երեսներնին նկատեմ օ անոնց շրթունքն աշուրներէս արագ շարժե- լով, երկուքն ալ միաբերան — Ողջոյն ընդ քեզ, կիկերո՛ն, ըսին: Այս բառերը զարման- քը եւ տարակոյսը վերուցին միաքէս, երես- ներնին նայեցայ որ, Սոփիայի եւ Յոլակայ բուն կենդանագիրներն ու սքանչելի մանրա- նկարներն էին: Յափշտակեցի երկուքն ալ դետնէն, եւ ծունկուրներուս վրայ ասնելով սկսայ անյուզ անձկութեամբ զիրենք համբու- րել: Աղջիկը, որ երէցն էր, վայրկեան մը իր շրթունքն իմ շրթունքներէս ազատելով, Դուք Պ. Մ. *** ըսաւ եւ մենք ընդ խաղ մէկ անգամ ձեզի կիկերոն ըսինք: Բայց աս բառն անգամ մըն ալ չպիտի կրկնենք: Մաման մեզի կար- դելու: — Ո՞ւր է մաման, ըսի: Երկուքն ալ աշուրնին իմ թիկանցս կողմը դարձունելով, ձայներնին ելածին չափ սկսան խնդալ: Ետիս նայեցայ որ, երկու ամուսին գլխուս վերեւ կայներ, դաւկներնուն ուրախութեանը վրայ հրնշտակային ուրախութեամբ երենք ալ կը խնդային:

Աշուրներնին իրար հանդիպած վայրկեանին, ձեռուրնին ուտոցս վրայ դնելով վար խոնար- հեցան, եւ մայրերնին ինծի հարցուց թէ արդեօք երջանի՞կ էի: — Որչափ որ մարդ- կեղէն սիրտ կրնայ տանիլ, ըսի: — Մայրեր- նին աւելի կը սիրես թէ գաւակներն, ըսաւ Յոլակ: — Հայրերնին ինչու չես հարցուներ, ըսի: — Ատ իմ դործս չէ, ըսաւ, եւ առջի հարց- մունքը կրկնեց: — Պտուղներուն վրայ մարդ չըկրնար արժանապէս սքանչանալ, Բայց

պտղաբերող ծառն ալ հիացման ենթակայու- թիւն չընելով, մարդս ծառապաշտութեան, կամ որ նոյնն է՝ մայրապաշտութեան կը հրա- պուրէ:

— Սուտ ես, ըսաւ Սոփիա փոքրիկ ապտակ մը իջեցունելով որ հոգեղէն շունչի մը նման եկաւ անցաւ վրայէս, եւ շարունակեց: Ստա- խօսութեանդ վկայ կեցած եմ խահատան տէրն ու տիրուհին: — Բայց ես անոնց անանկ խօսք չառայած չեմ երբեք, ըսի: — Ոչինչ է այդ, ըսաւ, Բայց խահատուաց ըսած խօսքիդ վրայ չէ խօսքը խօսքը մեզի ըսած սուտիդ վրայ է: — Ուղ- զակի անուննիդ յորջորջելու կը ներէ՞ք ինծի: — Եղբոր պէս, ըսաւ: — Շատ աղէկ, ըսի, — Ես կրնամ ապացուցանել որ Սոփիան չեմ պաշտեր ըսած չեմ բնաւ անոնց: Բայց չես կրնար ապացուցանել որ երեք հոգիիս կե- րածին ու ըմպածին համար հինգ ֆրանդ եւ ոչ տասն եւ հինգ ֆրանդ հատուցած ես, երբոր մանկանց սպասուհեացն ու մեր չորսին համար քսանուերկու ֆրանդ վճարուեցաւ աս իրիկուն: — Դուք շատ էք կերէր նէ, ես ի՞նչ ընեմ: — Ոչ ցերեկուանէն աւելի, ըսաւ, եւ ոչ այնչափ ախորժով: — Ըսել է որ, ըսի, ձեզ չեն ճանչ- ցեր: — Ձեզ ալ մեզմէ չճանչնալնուն զատ, ըսաւ, յիշելնին ալ հաղիւ վճարուած տասն եւ հինգ ֆրանդին համար է: — Բայց ես ձեզի ըսի՞ որ հինգ ֆրանդ վճարեցի: — Չըսի՞ր որ, ըսաւ, հինգ ֆրանդով երեքնիս ալ կը կշտացունեմ: — Բան մը չկայ, ըսի, ուրախութեան արտոր- նօք զրօն չեմ արտասանած: — Ի՞նչ է այդ ու- րախութիւնն որ գրօները ձեզի մոռցունել կուտայ կոր, ըսաւ Յոլակ քովս աթոռակ մը ասնելով, եւ մէկ հատ ալ Սոփիայի մատու- ցանելով: — Ուրախութեանս մէկն, ըսի, ինք- նին կը հասկցուի որ հրեշտակի մը նման քաղցր եւ գեղեցիկ Հայուհի մը անօթութեանն մնչած տեղը ես անոր օգնութեան պիտի հասնէի: Ես հոն տեղը հացի փոխուելու զօրութիւն ու- նեանայի, Պրոմեթէոս ըլլայի նէ, զրօները չէ, ինքզինքս ալ կը մոռնայի...» — Կիկերոն բանաստեղծ է, ըսաւ Սոփիա, խօսքս կտրելով: — Առաջինն ըսիր ըսաւ Յոլակ, երկրորդը ս՞րն է: — Երկրորդ ուրախութիւնս ալ ան է որ, ըսի, ես հայերէնի վարժութեան պէտք ունիմ...» — Ատոր ալ խահատան տէրն ու տիրուհին վկայ են, ըսաւ Սոփիա — Շիտակը

անոնց բան մը ըսած չեմ, բայց իմ պէտքս ես գիտնալով, առջիս ելած երկու Հայը, անօթութեան առթիւ, քիչով ծակ մը մտցունելու եւ քանի մը ժամ խօսակցելու համար, հարկաւ զրօնները կը մոռցուին :

Վերջին բառս դեռ չարտասանած, անդիբ քովերնուս սրճանոցէն յանկարծ կանացի ձայն մը սկսաւ աղաւնիի նման մնչել նոյն « Ե՛կ, դիչեր դեղապայծառ » նուազը, եւ ամենս ալ լուռութեամբ ականջ դրինք ձայնին. երզը լմբննալէն ետեւ, Սոփիա հասաչևրով Ի՞նչ քարեբախտ երկիր, եւ Ի՞նչ երջանիկ աղգ, եւ ինչ բարերաստութիւն: Սա եղանակին մէկ նշոյլը մէկը մեր ազգին մէջ նշողել տար: — Ի՞նչ կարգելու ձեզ աս սպասն ազգին մատուցանելու: — Ո՛հ, ըսաւ, ազգն երաժշտութիւն չունի. ներդաշնակութեան գիտութիւնը մէկզգի, եղանակագրութեան արուեստն անգամ իրենց անձանօթ է: — Շատ ցաւալի բան, ըսի. վասն զի երաժշտութեան անձանօթ ազգ մը քաղաքակրթութեան անմասն կը համարի: Այս խօսքը Սոփիայի հայրենասիրական զգացմունքը կծանելով, — Բոլորովին անմասն չէ, ըսաւ. երաժշտութիւն եւ եղանակագրութիւն մէջերնիս մտած է, եւ մինչեւ հիմա ալ եկեղեցական երգոց սպազրութիւններուն մէջ խաղերը պահուած են. բայց թշուառարար նշանակութիւնները կորսուած ըլլալուն, որչափ երկիր, որչափ եկեղեցի եւ որչափ ալ դպիր, այնչափ ալ պէսպիսութիւն կայ եղանակաց մէջ. եւ որովհետեւ ամէն մարդ ի լրոյ կը սորվի աւանդութեամբ, ամէն մարդ ալ կը պընդէ որ իր երգածը Շնորհալիին երաժշտութեան համեմատ է, եւ Շնորհալիինը սա է ըսելու սպասցոյցը ենովքայ նման աշխարհիս երեսէն վերցած է:

Սոփիա, տեսնալով որ չքմեղութեան համար հայթայթած պատրուակն ինքնին խիստ քննարանութեան կերթայ կոր, խօսքը խափանելու համար, — Դու՞ք ինչ զգացում ունիք, ըսաւ, երաժշտութեան Այս չնաշխարհիկ եղա-

նակները մեզի ըրած ազդեցութիւնը կընե՞ն ձեր սրտին ալ: — Սիրտ մը որչափ զգայուն է նէ, ըսի. հարկաւ երաժշտութեան այնչափ ընտել եւ սիրատարի կըլլայ: Երաժշտութեան ձայնն ինծի միշտ իմանալուցն բարբառին պէս զայլուն, կիրթ ձայնի մը նուազելը ըսած ատենս՝ անդէս մտտ մը անդին չեմ կրնար երթալ:

— Գեղարուեստից միւս մասանցն ալ այնչափ սիրահա՞ր էք, ըսաւ. ճարտարի նկար մը կամ անդրի մը երաժշտութեան չափ չեզի կը ներգործէ: — Արուեստին զարմանքը վայրկեան մը միտքս կապշեցունէ, ըսի. երբոր հարթ մակարդակի մը վրայ լուսոյ եւ ստուերի խորութեան եւ բարձրութեան իսկութիւնը կը տեսնամ պատրանաց մէջ, եւ անշունչ քարին վրայ կատարեալ արիւղ եւ նմանութիւն քանդակած կը տեսնամ. Բայց ճանդէի եւ Պէտրիկէի պատկերին եւ Սպարդակոսի ու Էայոկոնի արձաններուն պէս շատ պատկեր եւ արձան չկայ որ ճամբուս վրայ ոտուընբոս կապէ, ժամերով նկատելու ստիպէ աշուընբոս: Ընդհակառակն, օրերով չեմ կրնար բաժնուիլ մարդկային ձայնին հրաշագործութենէն: Վասն զի երաժշտութեան գործը սրտին հետ է եւ իմանալուցն կողմը կառաջնորդէ, եւ անդադար եւ մշտնջենաբար կերթաւ: Միւսներուն գործն աչքին հետ ըլլալով, ամէն բան եւ իմանալուցն երեւոյթական տեսիլն անգամ երբեմն կը մարմնացունէ. աչքը կը կշտացունէ, եւ երեւակայութեան անգամ տեղի չըտալով, շուտով յագուրդ կուտայ մտքին. հոն զարձեալ տեսական մասը արուեստին զարմացումն է ինծի համար: Ուստի ես ալ քնականաբար անոնց հետամուտ չըլլալէս ետեւ, շուտով ալ կը ձանձրանամ:

Խ. Պ. ՄԻՍԱԿԵԱՆ

(Վերջը միւս անգամ)

Հ Ա Յ Ը Զ Ե Բ Ը Ա Ռ Ե Ա Կ Ն Ե Բ Ը
Շար .

Նարիս նման նազելու, զիլբէր հէջ չկայ .
Սիրտըս էրող բոց կրակին վերջ չկայ .
Փստուղ բերան, լալէ երես , ինքն արծաթ,
Լեզուն անուշ, ծղիքն արծաթ . . . հէջ չկայ :

Գինի՛ խմիր, յաւերժական կեանքն էս է,
էս անցաւոր աստուոր իս բանն էսէնց է .
Վարդի կողքին եարբդ գինի է խմում,
Քէֆդ նայիր, եղած չեղածը էս է :

Պայծառ երեսդ ամբիծ հողուդ հայելին,
Ա՛խ եմ քաշում յիշողութեանդ քայլերին ,
Որ երբ զարթնեմ, կոխ տան աչերս, բայց աւազ
Փուշեր շատ կան թարթիչներին ծայրերին :

Կենա՛ցդ ասաց . բաժակը ինձ երկարեց .
Որ հարբեցի , վշտերի ցանց ինձ լարեց .
Սրտիս կրակից երկու աչքըս ջրով լի՛
Փռչի դառայ , ընկայ ոտքը . . . տրորե՛ց :

Մի վարդ ունիմ, եարիս մօտիցն է գալիս,
Մի վարդ ունիմ, սրտիս բերկրանք է տալիս .
Մի վարդ ունիմ, գուրգուրում եմ, փայփայում,
Նրա հոտից եարի՛ս հոտն է ինձ գալիս :

Ո՛չ ոք եարի գրկին արժան չի դառել,
Թէ իր փողը, սիրտն ու ուշքը չի վառել .
Ես անփողըս մի եար ունիմ ծով աչբբ,
Գոհա՛ր, թէկուզ խօսքիս ականջ չի արել :

Լաւ մարդու հեփ վաթար ու չար մի՛ լինիր,
Լեռնից իջած անբան, հրէջ մի՛ լինիր .

Մարդ իր օրուայ հացովը դո՛հ չի՛ մնալ .
Թեթեւամիտ , ինքնահաւան մի՛ լինիր :

Աղբի՞ւր տեսար, ափին զինի վայելի՛ր
Հոգսե՞ք տեսար , երեսն անգամ մի՛ նայիր .
էս մեր կեանքը, աղի՛զ կեանքը, տասն օր է ,
Ժպիտն ու վարդ՝ երեսիցդ մի՛ վաներ :

Մինչեւ երկինք յայտնէ իր կամքն ու վճիռ ,
Դու վայելի՛ր կեանքի բարիքն ու հրճուի՛ր .
Երաշխիքը յաւերժական էն կեանքի՛
էն մի բաժակ գինի՛ն էր որ ինձ տուիր :

Վարդը փթթում . ասես գինի է ցայտում,
Նարդիսն հրճուում, բաժակներ է պատրաստում
Երնէկ էնո՛ր, որ իբրև մի պղպղջակ՝
Բարձրագլուխ՝ գինետան զուռն է բազխում :

Նարիս զիւլֆում թշուառ սիրտըս տեղ ուզեց,
էգ փորձանքի կապանքից դուրս գալ ուզեց .
Հոգիս ամբողջ մատաղ արի իր հողուն .
Երբ զոնապանն անգին քարի գին ուզեց :

Ոսկով է մարդ սիրուններին լաւ շահում,
Պտուղները անուշ անուշ ճաշակում,
Նարգիսից էլ հպարտը խօմ էլ չկայ .
Տե՛ս, նա՛ էլ է ոսկուն գլուխ խոնարհում :

Քո տան ճամբէն դարդերի փուշ շատ ունի .
Ով գայ մօտդդ, ոտքը փշից կարունի .
Գիան՝ս, ո՛վ է իմաստունն ու խելացին,
Ում դէմքին որ կարասն իր ճրագը ունի .

էն օրը որ քեզնից պիտի հեռանամ,
Կարօտիցդ համբերութիւնս մոռանամ,
Թէ աչերըս դառնան նային ուրիշին,
Սիրունութեանդ ազն ու հացը ինձ հարա՛մ :

Գիւղապետի էն հին գինուց բեր ինձ տուր,
էս մեր կեանքի կարպետի ձէրը ինձ տուր,
Գինի տուր ինձ, ուշ ու խելքըս գլխիցս ա՛ս
ես քեզ առեմ ո՛ւստի զալիս, զնում ես ո՛ւր:

Անուշ բերանն իր խոստումը չչիչեց,
Սիրահարի սուր աչքն հոգին չփրկեց,
Որ սիրուէիդ լսեց քո իղձն ու աղերս,
Ի՞նչ անուհը է՛լ մեր միջում չչիչուեց:

Գինուց ծոմերն հարբողներին միշտ կ'ասեն,
Ոնց որ մեռնին, հէնց էնպէս էլ պիտ' յառնեն,
Գինի ու եար, հէնց մեր ուզածն էլ էս է,
Որ երբ յառնենք, զրանք էլ մեզ հետ պիտ' յառնեն:

Իմ տիրուհին նա՛ է որը սէր ունի,
Սրտի վրին սերուց գործած քէռ ունի,
Դու ին՞չ գիտես, սէրը ի՛նչ է, սիրողն ի՛նչ,
էս բաժակը քեզ պէսներին խեր չունի:

Աշխարհիս փառքն իր զրկանքները չարժէ,
Ողջ վայելքը իր տանջանքները չարժէ,
Եթէ հազար տարիների բերկրանքը
Մի շաբաթուայ վիշտն ու ցաւերը չարժէ:

Ժամանակ է, ելէ՛ք, եարե՛ր, քէֆ արէք,
Եար ու գինի, դաֆ ու տաւիղ ձեռք սռէք,
Ոչինչ չի մնալ էս անցաւոր մեր կեանքից,
Ի զուր տեղը գինին խարաք մի՛ անէք:

Խեղճ տէրվիչիս անտէր թողար, գնացիր,
Խոց ջիգէրիս վէրքին նոր աղ ցանեցիր,
Վախում էի մի օր քեզնից զուրկ մնամ,
Հէնց եզ օրը բերիք առաջս հանեցիր:

Ես տխուր եմ, աչքըդ ընկնի թող վրաս,
Ես ընձիւղ եմ, արեւդ ընկնի թող վրաս,
Թէ ինիմ հող, ընկնիմ սաքրդ, ձէն չտաս,
Չէ՞ որ հող եմ, ձէնըդ չընկնի թող վրաս:

Թէ ընկեր է, իր խոստումը պիտ' յիչէ,
Թէ ճամբորդ է, ճամբին փէշերը թըրջէ,
Մէն մի գիշեր միւս օրուայ յղին է,
Բայց թէ ումնի՞ց, մեզնից ոչ սք չգիտէ:

Կամ վիրաւոր սրտիս իղձը կատարուի,
Կամ սրտիս զուշն հոգուս հրեշտակին փարի,
Իմ խնդիրը Աստուածանից է՛ն է որ
Երջանկութեան զոները ողջ բաց անի:

Որ խելառ բախտն անողոր է, ին՞չ օգուտ,
Որ թշուառ սիրտդ արիւնտ է, ի՞նչ օգուտ,
Աչքիդ բերը տչքիցդ ելաւ հեռացաւ,
Որ աչքիդ բերն աչքումըդ չէ, ի՞նչ օգուտ:

Գարնան մէջ ենք, զինու բաժակն ա՛ս քամի՛ր,
Վշտե՛ր ունիս, գինին խմիր, քայքայուիր,
Ողջ աշխարհն է քայքայուած ու քայքայուած,
էս քայքայուած տեղում դու էլ քայքայուիր:

Հեղեղ պատեց էս մեր կեանքի աւերին,
Չի խնայում ոչ վատին ոչ լաւերին,
Ժամանակը գող է դառել, մտել տաւիղ,
Վե՛ր կաց, պա՛րոն, հսկիր տանըդ կահերին:

Ճար չունէի, կախուեցայ իր սմբուլից,
Ասացի ես սէվտալու եմ, խղճա՛ ինձ,
Թո՞ղ զիլիֆս, սասց, տաք տաք կպիր շրթներին
Խի՛նգ որոնիր, ո՛չ թէ ամեր ձանձրալից:

(Շարունակելի)

Թարգմ. Պարսկերենից
Մ. Վ. ՄԱԲՍՈՒՏԵԱՆՑ

Դավրեժ

Հետեւեալ յօդուածը երեւցած է Revue Moderne de médecine et de chirurgie ամսագրին 1904 ի յունուարի թիւին մէջ :

ԲՃՇԿՈՒԹԻՒՆԸ SU.ՃԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ատենէ մը ի վեր, թոյները շատ « մօտա » են, ոչ թէ՛ բարեբաղդաբար՝ բարքերու, այլ գրականութեան մէջ: Կարծես թէ խօսք մէկ ըրած ըլլան, շատ մը հմուտներ անցեալին մեծ ոճերները երեւան հանելէ ուրիշ բան ըրած չունին: Սեւցած մագաղաթներէն նոր ապացոյցներ կը թռչին: Երբեմնի ահանա-տեաները, « Բերանդ գոցէ, եւ կհանքդ ազատէ » առածին հաւատարիմ, վախերնուն մունջ կը մնային. բայց իրենց ամբաստանող ստուեր-ները զերջապէս կը կանգնին հիմա:

Կը տեսնենք բարձրաստիճան մարդասպան-ներուն շարքը որ կ'անցնի աչքերնուս սուջեւ, Ալեքսանդր Զ. ներք, Վուազէնները, Մոնթես-փանները, մինչդեռ իրենց ետեւէն կը քաշկր-տուի իրենց զոհերուն ողբալի թափօրը: Եւ այդ բոլոր արհաւիրքներուն պատմութիւնն իմանալով, բարի ընթերցողն ինքզինքը եր-ջանիկ կը համարի որ կ'ապրի մերքաղցրաբարոյ դարուն մէջ, որուն խազազութիւնը քանի մը հազուադիւս շատ անհամբեր ժառանգորդներ կամ խելագար իսթերիքներ միայն կը վրդովեն: Սակայն այդ ոճերներու անցեալը դեռ կ'ապ-րի, ու թունաւոր անասունի մը պէս մեղի կը քսուի:

Փարիզէն քիչ հեռու, Վոսփորի ոսկեղօծ փեղերուն վրայ, կը խլրտայ ամբողջ ժողո-վուրդ մը կախարդներու, թունաւորիչներու որոնք ոչ մէկ կերպով վար չեն մնար ուրիշ դարերու նմանօրինակ արպարներէն: Բաթրին Տիկինն իր արքայական նաւովը եթէ Պոլիս հանդիպէր այսօր, հոն պիտի գտնէր իր սափ-րիչն ու իր կախարդուհիներն Սթամպուլի թաղին, նոյն իսկ եւրոպական թաղին՝ Բերայի մէջ:

Ստանեցինք որ շահեկան պիտի ըլլար, քանի որ նիւթը մեծ այժմէութիւն ունի, խօսիլ Պոլսոյ մէջ բժշկութեան վիճակին ու Սուլ-թանին արքունիքին մէջ թոյնի գործածու-թեան մասին: Մահմետականաց հալիֆան

phobique մըն է, ա՛լ ասի զաղանիք չէ ոչ մէկուն համար: Պիտի ցոյց տանք թէ մեր արեւելքի պաշտօնակիցները ի՛նչ սնուապաշտու-թեանց, ի՛նչ նախապաշարմանց, ի՛նչ բուսու-րական քմայքներու դէմ մաքատելու ստի-պուած են, առանց հաշուելու աքտորի կամ սպանման վտանգը որ ամէն օր կը սպառնայ իրենց: Եթէ Սթամպուլը Բիւզանդիոնն չի կոչուիր այլեւս, Թէոտորայի հինաւուրց քա-ղսրին մանուածապատ ոգին եւ ողբերգական բարքերը սլանած է սակայն:

Ա

Դեռ երեսուն քառասուն տարիի չափ առաջ բժշկութիւնը Պոլսոյ մէջ ուրիշ ներկայացու-ցիչ չունէր բայց եթէ երկու երեք վառամեալ գործնականագէտներ, Փիլպայի ոչ նուազ զա-ռամեալ դպրոցէն ելած: Այդ նկարագիւղ եր-բեակին վրայ — տասերկու տարեկան տղու աչքերս ապշութեամբ կը դիտէին այն ասեն այդ կենդանի մտեաներուն լերկ դէմքը, սրածայր բարձր վզնոցը եւ եռածալ լայն փող-կապը, — կ'աւելնար Ֆրանսացի բժիշկ մը, Տր. Լէոն, որ իր իտալացի պաշտօնակիցնե-րուն հետ շատ ազէկ կը համաձայնէր: Այս վերջինները Հոտի ծերակոյտին նախկին ան-դամներ էին. Տր. Լէոն, եթէ չեմ սխալիր, Երիմի պատերազմին տտեն բանակին մէջ բժիշկ էր նդած, Ֆրանսական զօրքերուն Պոլսէն անցնելու միջոցին, խորապէս հրա-պուրուած էր Հայուհիի մը գեղեցկութենէն ու Յրանսա դառնալուն պէս գործերը կտր-պադրելով եկած էր Պոլիս իր գեղանի Արե-ւելուհիին հետ կարգուելու:

Գիտութեան այդ չորս իշխաններուն զլխա-ւոր զբաղումն էր հաւաքուիլ Պոլիս հաստատ-ուած վայելչագեղ Փարիզուհիի մը՝ տիկին կոմսուհի Ալէոնի տունը, ժամերով ասդիէն անդիէն խօսակցելու եւ արճակական զմայլելի « Բաքիոն ճաշակելու: Այդ միջոցին բժիշկները շատ քիչ կը կանչուէին, եւ ատոր համար ալ սակայն շատ մեծ գումարներ կը ստանային երբ կանչուէին:

Բարձր դասակարգի մարդիկը միայն երբեմն կը դիմէին բժիշկին, այն ալ երբ մեռնելու մաս մը մնացած էր կամ անոր մօտ բան մը: Միջին դասակարգը իր խախտաբոյժները (rebouteur), իր փորձականները empirique(!), իր աղօթող փերվիչները ունէր: Գալով գոյժա-

ւոր դասակարգի մարդոց, ատոնք իրենց տունը կը բերէին զեղազործի օգնականներ որոնք տղրուկ փակցնելէն զատ ուրիշ բան չէին ընենք, կամ Յունաստանէն եկած պառաւներ որոնք այսպիսի ջուրով կը լուային զիրենք, եւ կամ կը դիմէին Այնորոզի դնչուհիներուն որոնց քաղզէական հմայիկները (amulette) անվիճելի կարողութիւնն ունէին ամէն հիւանդութիւն բուժելու Արդէն, իւրաքանչիւր աղքատ ընտանիք իր անվրիպելի դեղագիրներն ունէր՝ նախահայրերէն մնացած, եւ իր զնդատուփը՝ մայրի ամսուն, լուսնին առաջին շաբթուն քաղուած ամէն տեսակ խոտերով լեցուն:

Ինչ ինչ հիւանդութեանց մէջ, անփոփոխաբար միեւնոյն դեղը կը գործածէին: Այսպէս, թիֆօէ բռնուածին երեք ժամը անգամ մը լիմոնի հիւթ կը խմցնէին զաւաթ մը ջուրի մէջ, ինչ ո՞ր գէշ խելք չէր, եւ սրունդները մանանխի մէջ թափխուած վարչամակներով կը փաթթէին: Եթէ հարկ ըլլար ուսեցք մը, ակաւներու բորբոքումը կամ խոյլային ծայրայեղ աճում մը անցընել, դաւած մասին վրայ կարմիր լաթ մը կը փոէին եւ մոմի մը լոյսը կը մօտեցնէին անոր մինչեւ որ հիւանդը ուժով ծամածուծեամբ մը հասկցնէր թէ արդիւնքը անհանդուրժելի էր ա՛լ: Ինչ ալ ըլլար, այդ քիչ մը նախնական մարդիկը բժիշկի խնամքներուն չէին դիմեր: «Հէքիմ էօլտիւրիւր(1)» այս էր իրենց կարծիքը. եւ հետաքրքրական իրողութիւն, — բժիշկ բժիշկի մէջ՝ ատոնք անանկ բաներ են որ կրնանք խոստովանիլ. — մահերու ամենէն բարձր թիւը՝ այդ երանելի օրերուն՝ 100ին 1 կամ 2 էր, չհաշուելով անշուշտ համաճարակի շրջանները: «Նափոլին տես յետոյ մեռիր» խոսակցական առածին դէմ Արեւելցիք բաւական իրաւացի կերպով կը հանէին սա բանաձեւը, թերեւս ամբարտաւան բայց ամէն կերպով ճիշդ. «Պոլին մնալ եւ ապրիլ»:

Օսմանեան ժողովրդին այս հակաբժշկական ոգւոյն հակառակ, Մահմուտ, Մէճիտ եւ Ազիզ ազնիւ Սուլթանները գիտէին պատուելի բժիշկները: Նոյն իսկ շատ մեծ յարգանք ցոյց կուտային անոնց հմտութեան ու անոնց կատարած գործին մարդկային ընտելեան նկատմամբ: Վեհանձն փափկութեամբ ու թաքթով այդ վեհապետները ընծաներով կ'ողողէին զանոնք, գիտնալով թէ անոնց պաշտօնը ո՛ր-

(1) Բժիշկը մարդ կը սպաննէ:

քան արհամարհուած էր Արեւելքի մէջ եւ թէ ո՛րքան անձուկ էին անոնց նիւթական միջոցները: Սուլթան Ազիզը մանաւանդ, ըմբիշի հուժկու կազմուածք մը ունենալով հանդերձ, յաճախ խորհուրդ կը հարցնէր անոնց, երբեմն նոյն իսկ թոյլ կուտար որ մանրաքնին կերպով ականջեն զինքը, թէպէտեւ յետոյ ծովը նետել կուտար պարիլլիակի եւ հոացած ջուրի մէջ խաշած աճալի սրուակները զոր ձեւի համար իրեն կը պատուիրէին: Բայց կայսեր տուած օրինակը անտարբեր կը ձգէր ժողովուրդը: Արդի Սուլթանին իշխանութեան սկիզբն է որ — իշխանութիւն որ էն առաջ՝ բարգաւաճ լուսաւոր ժամանակաշրջանի մը բացման յոյսը տուաւ, — շարժում մը սկսաւ թուրք, հայ եւ յոյն երիտասարդութեան մէջ ի նպաստ բժշկական ուսումնասիրութեանց, եւ ատի՛ շնորհիւ Փարիզի հիւանդանոցներու նախկին «էնթերն», մորթի հիւանդութեանց մեծանուն մասնապէս Չամպաքօ փաշայի նախաձեռնութեան: Ատիթ ունեցած եւ իր «քլիւնիք»ին մէջ հանդիսատես ըլլալ ճշմարտապէս յատկանշական տեսարաններու, այսպէս, բորտութեանէ բռնուած խեղճ ողորմելիներ իրենքաշէլու եւ զանոնք համոզելու համար որ պէտքի թող տան վերքերնին դաղէ, ափերնուն մէջ մէճիտիէ մը կը սահեցնէր: Իր այս առատաձեռնութեան լուրք գիւղերուն մէջ տարածուած ըլլալով, բորտներ գունդաղունդ սկսան խուժել Չամպաքօ փաշայի տունը: Եւ այդ այնքան շահասէր որքան շահեկան յաճախորդներուն յանկարծական հոանդը իրեն վերջիվերջոյ շատ սուղի պիտի նստէր, եթէ իր մեթոտին մէջ փոփոխութիւններ մտցուցած չըլլար: Բորտանոց մը հիմնեց եւ յաջողեցաւ Սուլթանէն անոր խոշոր նպաստ մը կապել տալ:

Արդի Սուլթանը ծայրայեղ սէր մը չունի ֆրանսական բաներու եւ մանաւանդ ֆրանսական մտքին համար: Իր ոխը շատ կանուխէն է ծագած, թերեւս քիչ մըն ալ կ'արդարանայ ան՝ մեր կայսերական արքունիքին մէջ ըսուած քանի մը խօսքերու թեթեւութեամբը: Մանօթ է այն մեծ աղմուկ հանող այցելութիւնը զոր Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ տուաւ Նափոլէոն Գին: Ապտիւլ-Համիտ, այն ատեն՝ կայսերատոնմ իշխան, թուրք վեհապետին ընկերացողներուն թիւին մէջ էր: Կայսրուհին եւ զինքը շրջապատող բոլոր անձերը Մուրատ իշխանը շատ

համակրութեամբ ընդունեցան, մինչդեռ անոր հզօր վերապահկոտ ընթացքը թիւ յերբին մարդոց անախորժ եկաւ : Նափուէն սա գուշակաւոր բառն ըսած էր՝ Համիտ իշխանին վրայ խօսելով . «Կը տարակուսիմ որ այս ապագայ վեհասպետը իր ժողովուրդը կը ջանիկ ընէ» : Այս խօսքը կրկնեցին Համիտին որ ատոր համար ընդմիջաբան ըրաւ մեր երկրին : Երբ իր երկիրը դարձաւ ու գահը ելաւ , երիտասարդ թուրքերուն արգիւտք Փարիզի համալսարանը գալ եւ զանոնք բոլորն ալ Պերլին զրկեց : Միայն իր զրիստոնեայ հպատակները , որոնք ազատ էին իրենց ընտրութեան մէջ , կրցան երթալ իրենց բժշկութիւնը Ֆրանսայի մէջ ուսանիլ :

Եթէ մէկը կար որ պէտք էր հետաքրքրուիլ մեր արուեստին եւ անոր Պոլսոյ մէջ յարատեւ զարգացմանը աշխատիլ՝ առանց բնիկներուն հակառակութիւնն ընդգրկելու, ա՛ն ալ ջլախտաւոր Ապտիւլ Համիտն էր : Սակայն միշտ խորունկ հակակրութիւն մը ցոյց տուած է մեր պաշտօնակիցներուն . եթէ հաւանութիւն տուած է այն բարեօքմանց որոնք մտքուած են կիւլ-Հանէի դպրոցին մէջ , օտարազգի ուսուցիչներու անուանման, եւն, եւ եթէ նոյն իսկ խոշոր գումարներ ծախսած է բժշկական վարժարանը իրականապէս բարձր հաստատութիւն մ'ընելու համար, ատոր՝ ինչպէս իր բոլոր մարդասիրական արարքներուն՝ շարժառիթը եղած է հանրային կարծիքը խաբել : Ըսել չեմ ուզեր թէ բոլորովին ես կը կենայ մեր ծառայութեանց զիմելէ . իր պալատը լեցուն է բժշկոգներով, որոնք են իր «մասնաւոր գուշակները» . բայց եթէ առոնց մէջ կան նաեւ պարկեշտ մարդիկ եւ ճարտար բժիշկներ , առոնք նորէն ստիպուած են արուեստին բոլոր արժանապատուութենէն դուրս ելող փորձականներու վոճմակի մը հետ շփում ունենալ : Նորին վեհափառութիւնը աղւոր ամսականներ կը վճարէ առոնց, բայց երբեք անոնց ինքզինքը նայիլ չիտար : Միակ «գիտնականները» որոնց կը դիմէ, իր դուշակներն են , իր աստղագէտները , իր մեռելահարցուկները . առոնք իր վատահոթեանը տիրացած են , ուզածնուն պէս արեւ կը ծագեցնեն կամ անձրեւ կը բերեն, — ու աւելի անձրեւ քան արեւ — տխուր ու հրաշալի Երլադ-Քէօչիին մէջ :

Ատեն մը , Սուլթանը իբր արքունի բժշկապետ ունեցաւ եօթանասնամայ Մալրօնի

փաշան , որ իր պարզուկ ու հաւատարիմ ձեւովը՝ վերջիվերջոյ անոր հաճելի յաջողած էր ըլլալ : Ապտիւլ-Համիտ գայն «փէտէր» (հայր) կը կոչէր , անոր նուիրած էր ամբողջ կահաւորուած հոյակապ վիլլա մը՝ երկու միլիոն արծող, ամէն առթիւ 200 թրքական ոսկիի պարգեւներ կուտար անոր, եւ գայն խնամող մանկամարդ կնոջ — ամէն երկու կամ երեք ամիսն անգամ մը այդ կինը կը փոխուէր — կը զրկէր զեղարուեստական գոհարատու փեր ուր փակուած էին իր օգոստափառ տիրոջ «թանկագին նայուածքները», ինչպէս կ'ըսէր շոգոքորթաբար այդ արքունիքի բժիշկը . թանկագին՝ արդարեւ, որովհետեւ այդ «նայուածքները» այն շքեղ ազամանդներէն էին զոր փատիշանները միշտ ձեռքի տակ ունին, պարզ գայլախօսներու պէս : Բայց օր մը Սուլթանը իր լրտեսներէն իմացաւ , — եւ ճշմարտութիւն էր — թէ Մալրոյնի տետրակ մ'ունէր ուր ժամանակագրականօրէն կը նշանակէր յառաջդիմութիւններն այն ալլազուն հիւանդութիւններուն որուն ենթակայ է նորին վեհափառութիւնը : Անմիջապէս շնորհազուրկ եղաւ : Ոստիկանութիւնը ամբողջ օտքի ելաւ , տունը խուզարկեցին, զետնափոր մասերէն մինչեւ առաստաղը տակն ու վրայ ըրին, բան մը չգտան . տետրակը ապահով տեղ էր պահուած :

Բ

Մինչ այս մինչ այն, Ապտիւլ-Համիտ նուէրներ, — զբամ ու իրեղէն — կը զրկէր Ֆրանսական, աւստրիական, իտալական եւ գերմանական հիւանդանոցներուն : Տր. Տըլաքուր , Փըրանսական հաստատութեան բժիշկը , Օսմանիէ շքանշանը կ'ընդունէր, եւ նորին վեհափառութիւնը կը կատարէր միւր գետպանին տը Նօայլ մարքիզին փափաքը՝ Տր. Նիքօլը հրաւիրելու նորահաստատ մանրէաբանական էնսթիթիւիին իբր վարիչ . հոս միտք չունինք այս հիմնադրութեանց պաշտօնավարման ու անոնց տուած արդիւնքներուն վրայ խօսելու , բայց Եիլլիի ընդարձակ թրքական տնկելանոցը, սքանչելի կերպով կազմակերպուած, շուտով լեփլեցուն եղաւ : Արեւելցիները այլեւս չէին մտածեր թէ «բժիշկները մարդ կը սպաննեն» : Կարելի՛ ալ էր ուրիշ կերպ խորհիլ , անկելանոցին զիբքը զմայլելի, անունըը առատ ու առողջ, անկողինները մաքուր ու կակուղ, — այս բոլորը

չնորհիւ. Սուլթանին առատածեղծութեանց : Բոլոր թուրքերը ամենաչնչին պատրուակով մը — ուրիշ երկիրներու մէջ ալ միեւնոյն բանը չէ՞ միթէ, — իբր մեծ շնորհ մը կը խնդրէին ընդունուիլ այդ հիւրընկալ տան մէջ : Անշուշտ բոլոր խնդրանքներն ալ արդարանալի չէին : Բայց Արեւելքի մէջ բնութեանները աւելի մարդասիրական են քան վարչական : Կինգ վեց հարիւր անկողինները շուտով բանուեցան : ամէն կողմ պատգարակներ ալ գրին. — Թուրքիոյն զուրս ուրիշ տեղուանք ալ այդ բանը կը պատահի. շուտով անկելանոցին յարակից մասեր կանգնեցին, եւ անոնք ալ անմիջապէս գրաւուեցան հիւանդներէ : Վերջապէս գործը կարգէն զուրս ելաւ : Բայց կարելի՞ էր զիմագրել թշուառի մը որ գթութիւն կը հայցէր՝ Սայիֆին նուիրական անունին ապաւինելով : Վեհապետը նոյն իսկ իր պալատին մէջ ստիպուեցաւ մեծ հիւանդանոց մը սարքել, բայց միայն զինուորները կ'ընդունուէին այնտեղ : Ինքն իսկ հրաման տուած էր բժիշկներուն զանոնք լաւ խնամել, լաւ կերակրել եւ իրեն անյապաղ իմացնել հիւանդներուն ամենափոքր պահանջներն անգամ : Բժշկապետը պմէն առտու կուգար իր հրահանգներն ստանալ, որոնց կ'ընկերանար ոսկի մը ամէն մէկ զինուորի համար : Հիւանդապահները ամենանեղ կարգապահութեան ենթարկուած էին : Իմանալով որ հիւանդապահ մը երեք ոսկի գրպաներ էր, Սուլթանը զայն անմիջապէս աւաճանակիր աշխատութեան գտնապարտեց :

Այդ հաստատութեան բժիշկները շատ լաւ կը վճարուէին, ինչպէս եւ քաղաքին մէջ գործող բժիշկները, որոնցմէ ոմանք, իրական արժանիք ունեցող, մեծ վարկ կը վայելէին այս ամենը արգելք մը չէր սր նորին Վեհափառութիւնը բոլոր այդ բժիշկներէն գզուշանար՝ ինչպէս ժանտախտէն : Եթէ մէկ ձեռքով անոնց պատիւներ ու գանձեր կը բաշխէր, միւս ձեռքով խստիւ կը պատժէր անոնք որ այս կամ այն պատճառով իրեն հաճելի ըլլալէ կը գաղտնի : Այսպէս, մեծ համբաւ վայելող հայ բժիշկ մը, Տր. Բեաթիպեան, կայսերական խըստութեան զոհ եղաւ : Ծէֆէր ողա լրտեսը Ապտիւլ Համիտին հաղորդած ըլլալով թէ պալատին մանկամարդ իշխանուհիներէն մին, զոր այդ բժիշկը կը խնամէր, սիրահարուած էր անոր, — երբեմն կը պատահին ասանկ բաներ, — Տր. Բեաթիպեան ճամբու զրուեցաւ :

Քանի մը օր յետոյ, իր դիակը գտնուեցաւ Քատրօյի ծովեզերքը : Սուլթանը իրար անցաւ, հրամայեց որ մանրակրկիտ քննութիւն մը կատարուի. այդ քննութիւնը բնականաբար յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ բժիշկը անձնասպան էր եղած, եւ ոչ ոք հաւատք ընծայեց : Բայց նորին Վեհափառութիւնը, մեծանձն հոգի, 50000 Փրանք դրկեց զոհին բնտանիքին : եւ այդ եղաւ վերջարանը հարէմի այդ տոամին : Արեւելքը՝ առանց իր տարօրինութեանց ու իր խորհուրդներուն՝ այլ եւս Արեւելք չպիտի ըլլար :

Սրարչաւ գիտութեան եւ ծայրայեղ արուեստականութեան այս շրջանին մէջ ուր կը գտնուէինք, արտասոց պիտի թուէր ըսել թէ մարդ մը կրնայ ամբողջապէս հրաժարիլ բժշկութեան աջակցութենէն : Բայց ի՞նչ ատրօքինակ տեսարան, — եւ ի՞նչ դատ, — տեսնել մարդ մը բազմարարդ արտերով կրճուած, քարատեւ սարսափներով տանջուած, թերեւս անօրինակ ուղեղային աշխատութենէ մը ջախջախուած, եւ որ կը մերժէ մեր արուեստին օգնութիւնը, նոյն իսկ երբ բուժումը կարելի է եւ կամ որ, գիժադրութենէն ձանձրացած կամ ձեւի համար՝ անոր զիմելէ յետոյ, բժշկական պատուէրները ռանակոխ կ'ընէ. այս պայմաններուն մէջ է սր օր մը նորին Վեհափառութիւնը հաւանեցաւ որ Պերլինէն — իր երկրորդ հայրենիքէն — բերել տան նշանաւոր բժիշկ մը : Փրոֆեսոր Սենաթորն էր՝ կարծեմ, բերուելիք անձը : Գիշերանց է որ վարպետը նաւէն ցամաք հանուեցաւ ու պալատ առաջնորդուեցաւ փակ կառքի մը մէջ, ոճրագործի մը պէս, եւ գաղանի նրբանցքներէ անցնելով Սուլթանին մօտ տարուեցաւ : Ժողովուրդը պէտք էր չիմանար որ Սուլթանը ինքզինքը բժիշկի մը նայիլ կուտար. չէ՞ մի որ պէտք է՝ ամէն գնով՝ ծածուկ պահել Սուլթանին հիւանդութիւնը : Իրաւ է որ ամէն շարաթ սեղանը կայ, ուրբաթ օրուան ձախորդ արարողութիւնը որուն խալիֆ-կայսրերը պարտաւոր են ներկայ գտնուիլ, որովհետեւ առանց ասոր իրենց ազգեցութիւնը կը կորսնցնեն : Կարծեմ թէ Ապտիւլ Համիտ իր շատ երկարատեւ իշխանութեան ամբողջ ընթացքին մէջ ոչ մէկ անգամ ետ չէ մնացած իր այդ պարտականութիւնը կատարելէ. ասի այնքան անհրաժեշտ պարտականութիւն մըն է, որ մահամերձ սուլթաններ, երեսին չպարուած, ու թիկնապահներու

թեւին կրթնած, ստիպուած են մինչեւ մզկիթին գուռը քաշկրտուել, ամենուն աչքին առջեւ, հանդարտ դիրք մը առնել ջանալով՝ ստոյիկեան ճիգերու շնորհիւ: Պատմութիւնը նոյն խիկը հաղորդէ թէ ժՆ. դարուն ժողովուրդը կեց-ցէներով ողջունեց սուլթան մը, որ մզկիթը գացած ատեն, անշարժ ու վեհափառ դիրք մը ունէր. դիակ մըն էր ողջունուածը:

Պատանալով Փրօֆ. Սենաթորի այցելութեան, ի՞նչպէս անցաւ գործը կայսերական տառնաճոցին մէջ: Սենեկապանի մը (որ հիմա կ'ալրուսի մէջ պարտաւորիչ դիւղագնացութեան է Ղըր-կուած) քսածին նայելով, Սուլթանը գերմանացի գիտունին տրակնոսթիքի լուրջ ուշադրութիւն ընծայելու ձեւն ունեցած է, բայց մարդը սենեակէն դուրս ելածին պէս «չէյթան ալսըն ճանընը» (սատանան առնէ հողին) պոռացեր է եւ հրամայեր է որ 4000 ոսկի վճարեն անոր, աւելցնելով «հարամ օլսուն» (չհարենայ վայելել):

Մաքի այսպիսի տրամադրութիւններով, ի՞նչպէս կ'ուղէք որ գործածէ այն գեղերը զոր իրեն կը պատուիրեն առնել: Ու վերջապէս՝ մինչեւ աստիճան մը իրաւունք ալ չունի՞ այդ բոլոր գեղախառն ուրդները ջնջելու, քանի որ անոնց թոյնի ամենաչնչին չափ մը աւելցնելով, կրնան զինքը ճանճի մը պէս սպաննել: Թոյներէ շատ աղէկ կը հասկնայ, եւ չափազանց լաւ գիտէ զօրութիւնը տեսակ մը թունաւոր նիւթերու որոնք, կ'ըսեն, բերուած են Եգիպտոսէն արհեստին քաջատեղեակ տերվիչի մը ձեռքով եւ Բօթի աղանդին հին քուրմերուն բանաձեւներուն համեմատ պատրաստուած: այդ տերվիչը, էօմէր էֆէնտի, կ'ապրի հովանոյն տակ վեհապետին, որ նուէրներով կ'ողողէ զինքը եւ մերթ ընդ մերթ թերեւս իր խրատներուն կը դիմէ:

Եւ քանի որ այդ խորհրդաւոր պատրաստիչին վրայ է խօսքերնիս «չար խանվէին» բանաձեւը տանք. ամէն մարդ կը խօսի անոր վրայ եւ անոր համբաւը այնքան անարկու է որ անոր քով «աքուա թոֆանա» սալօնի խաղ մըն է պարզապէս Տաճկական խանվէն Եէմէնի խանվէով կը շինուի: Եփուելէ յետոյ, մեղրի պէս զեղին, շատ ակնահաճոյ գոյնով ըմպելիք մը կ'արտադրէ, մինչդեռ իր զմայլելի բուրոմը, որ քիչ մը հիրիկի հոտը կը յիշեցնէ, հեշտանք մըն է հոտոտելիքին համար: Բնական վիճակին

մէջ՝ առանց օտար բոյսերու խառնուրդի՝ այդ խանվէն պարզապէս ամբրոսիա է: Մանկամարդ արեւելուհիներուն համար, չկայ աւելի հեշտաւէս խնջոյք քան այդ աստուածային ըմպելիքը խմել: Սթամպուլի սիկարէթներ ծխելով Բայց հրը մտադիր են դայն հրամցնել այնպիսի անձերու զորոնք քաղաքավարօրէն կ'ուզեն մէջտեղէն վերցնել՝ արագ եւ արտոժելի մահ մը հայթայթելով իրենց, անոր մէջ կ'աւելցընեն Եփուած ատեն — տաճկական խանվէն չեն մզեր — աղտորի, լօշտակի, շնորհախոտի, ծափհոտրուկի, եւ նաեւ ակոնիտոնի եւ «սեվատիլ»ի մղուածքներ: Այս երկու նիւթերը, մանաւանդ վերջինը որ «վերաթիւն»ը կուտայ, — պէտք է որ լաւ բաղադրուած «չար խանվէ»ին հիմը կազմեն: Այս բաղադրութեան ձեւը — որ անշուշտ շատ անկատար է, — ինծի սորվեցուց իշխանի մը նախկին խանվէճին, զոր առիթ ունեցայ 1896ին Սթէնքի մէջ տեսնելու ուր այդ բարի մարդը ստիպուած էր դալ հանգչիլ, — մեծամեծներու համակրութիւնը վաղանցուկ է:

Ելլերորը եւ դափնեակներն ալ շատ կը գործածուին Տաճկաստանի մէջ թոյներու պատրաստութեան համար. գնչուհիները Եգիպտոսէն բերուած այդ բոլոր գաղանթներուն մէջ շատ փորձ, կ'երթան փնտուել իրենց տունկերը, որոնց մէջ պէտք է յիշել նաեւ սապտուկը (colchique) լուսնին այսինչ որոշ օրերուն. այդ խոտերուն հիւթերովը սքանչելի կերպով գիտեն թոյներու ամբողջ շարքը պատրաստել. կան ատոնց մէջ որ դանդաղ սպաննող են. կան որ կը շանթահարեն, գնողին, — ընդհանրապէս գնողուհիին — փափաքին համեմատ: Մեծամեծները մանրամասնօրէն կ'ուսումնասիրեն այդ բոլոր գաղտնի թունաղիտութիւնը: Արեւելքի մէջ, բոլոր վայրկեանները, կկանքի յամացոյցին վրայ, թաքուն կամ յայտնի ողբերգութեան մը կը համապատասխանեն:

Բայց դառնանք վեհապետին: Տասը տարիի չափ առաջ կարելի չէզաւ արգելել որ պալատին պահապանները հասարակութեան հաղորդէին թէ նորին վեհափառութեան առողջական վիճակը այնքան պէնցած էր որ հարկ տեսնուած է նախարարներու եւ Շէյխի իւլ խալամութեան գերագոյն ժողովը դումարել ընարելու համար այն որ պիտի յաջարէր վեհապետին:

Բայց, այս լուրը հերքուեցաւ մամուլին մէջ՝ ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ եկած պաշտօնական նօթի մը վրայ:

Սուլթանը սոսկալի կերպով կը տառապէր սրբանին եզերքը կազմուած խղիւսայթէ (abcès) մը: գոնէ ատով Լուի ԺԴ ի հետ նմանութեան կէտ մը ունեցած պիտի ըլլայ: բայց կը վախնանք որ ապագային Միչլէները պիտի չկարենան իր իշխանութիւնը երկու մասի բաժնել, — կեղանկէն (fistule) առաջ ու ետքը: հոս ծրագրին մէջ յարատեւութիւնը միշտ անփոփոխ է եղած, — գործողութեան անգութ եղանակներ միշտ, եւ պատմարանին համար անհնար պիտի ըլլայ այդ երկայն կեանքին այլ եւ այլ փուլերը իրարու հակադրել: Ինչ որ ալ ըլլայ, անոնի ցաւերու ազդեցութեան տակ եւ իր սիրելի զգէթ պէյին թախանձանքին վրայ՝ տեղի տալով, Ապտիւլ Համիտ անկողնին մօտ կանչել ատուած էր Օսման էֆէնտի անուն անձ մը: խախտարոյժ եւ քարտիսանմայ, որ իր վստահութիւնը կը վայելէր: Օսման իր հիւանդին փոփոխամիտ բնաւորութիւնը ճանչնալով եւ բնաւ փափաք չունենալով միմիայն իր վրայ առնելու պատասխանատուութիւնը դարմանուծի մը որ չյաջողելու պարագային իրեն սուղի կրնար նստիլ, խնդրեց որ համբաւուր Տր. Րիֆաթ եւ Տր. Իլիաս փաշաներն ալ կանչուին Օգոստափառ հիւանդը զննելով, նկատեց որ սրբանային խղիւսայթը ամէն բանը առաջ կարողի լաւ հարուածի մը պէտք ունէր: բայց կտրոցի խօսքն իսկ ընելը կը բաւէ Սուլթանը կատաղութենէ խենթեցնելու համար: խախտարոյժը, խորամանկ մտածեց որ մորֆինի ներարկում մը ընելով գործին մէջէն ելելու էր, ինչ որ շատ լաւ գտան Րիֆաթ եւ Իլիաս, Փանիւրժի նման որ ի ծնէ կը վախնար ծեծ ուտելէ: Օսման ներարկումն ըրաւ: Վայրկենական հանդարտացում մը յառաջ եկաւ: բայց աւա՛ղ, մէկ չարիքէն խուսափած էին ուրիշ չարիքի մը մէջ իյնալու համար: քիչ յետոյ ուժով խելացնորութիւն մը եկաւ Սուլթանին վրայ: Եւ ահա զժբաթ Օսմանը ամբաստանուեցաւ, Րիֆաթի եւ Իլիասի կողմէն որոնք իրենց գլուխն ազատելու կը ջանային, ինչպէս եւ Երլարգի ամբողջ «քամարիլլային» կողմէն: իբր թէ ուզած ըլլաւ Սուլթանը թունաւորել: Անմիջապէս խեղճը մահուան դատապարտուեցաւ: դալատին մէջ միշտ ի ժողով գումարուած դատարանէն: Հագրի կրցաւ մահուանէ խալըսիլ շնորհիւ իւ-

լեմայի մը որ: Սուլթանին հանդարտացման մէկ վայրկեանէն օգտուելով յաջողեցաւ մահուան պատիժը Եէմէն աքսորի փոխել տալ: Պէտք է սակայն աւելցնել թէ Օսման Եէմէն հասնելէն քանի մը շաբաթ ետքը մեռաւ: Գալով Տր. Րիֆաթին եւ Տր. Իլիասին, պարտաւորուեցան հեռաւոր նահանգի մը ճահճային կլիմային մէջ գիւղագնացութեան երթալ:

Ուրիշ իրողութիւն մը յաջորդեց այս դէպքին: Տր. Էմին պէյ, կիւլհանէի վարժարանէն, վեհապետը դարմանելու փառաւոր եւ վտանգաւոր պաշտօնն ընդունեցաւ: Բայց ճարպիկ փրթելով, բաւականացաւ հիւանդ մասին վրայ վուշի ալիւրի հասարակ ծեփելիքներ դնելով: Այս անվնաս ըէժիմէն շատ գոհ, Ապտիւլ Համիտ շնորհ շնորհի վրայ պարգեւեց անոր: Դժբաղդաբար, Էմին պէյ շատ կ'նասէր էր: իր մահմետականութիւններէն զատ, քրիստոնեայ սիրուէի մը ունէր: Պահ մը այս վերջինն համար իր ունեցած սէրն այնքան բաւուն դարձաւ որ իր օրինաւոր կնոջմէն բաժնուելու խօսքեր ըրաւ: Իր կինը վրէժը լուծեց, ինչպէս արեւելուհիները գիտեն վրէժ լուծել: Սուլթանին տեղեկագիր մը դրկեց, ամբաստանելով իր ամուսինը իբր նորին վեհափառութեան կեանքին դէմ դաւող: այդ ամբաստանութիւնն ապացուցանելու համար փաստեր ցոյց կուտար: փաստեր զոր այդ սիրուն մեզերան ամբողջութեամբ իր կողմէ հնարած էր: Սուլթանը, սարսափած, հրամայեց որ անմիջապէս խեղճամահ ընեն այդ կարծեցեալ յանցաւորը: բայց այն պահուն ուրզայն սպաննելու վրայ էին: Սուլթանին ցաւերը մեղմացած ըլլալով, մահուան պատիժը մշտական աքսորի փոխեց: Էմին ա՛լ սակայն չդարձաւ աքսորէն: Եւ մի՛ կարծէք թէ կը հնարեմ: Գերմանական լրագիրները այդ միջոցին երկայն բարակ պատմած են այս ողբերգական միջադէպը:

Ամենավերջին նամակները զոր Պուլէն ստացայ, կ'ըսեն թէ այն ցաւը որով կը տառապի Սուլթանը, անուիլի աւերներ գործած է իբր վրայ կ'երեւայ թէ ֆիզիքական եւ բարոյական ծայրայեղ ուժաթափութեան մէջ ինկած է պետը այնքան միլիոնաւոր մահմետականներու, որոնք միշտ պարտաւոր են Սուլթանի թեան գատին համար իրենց վերջին կաթիլը տալու: Թերեւս ուշիմօրէն կատարուած վի-

ըարուժական գործողութիւնը պիտի կարենար իր ողորմելի գոյութիւնը երկարել: Բայց միշտ կը հակառակի վիրաբուժական ունէ գործողութեան, համողուած ըլլալով թէ կտրոցը իր նպատակէն անգին պիտի անցնէր:

Ո՞վ պիտի ըսէ արդէն խորհրդաւոր պալատին բոլոր մույլ ողբերգութիւնները: Իր բնակարանին խորը կծկտած, այն որուն անունը միայն դող կը պատճառէ՝ ինքն իսկ ստրուկն է վախին: Կ'ըսեն թէ իրիկուն մը իր բժիշկներէն մէկուն անկողնին տակ ապաստանած է: Ու չէ՞ մի որ ամէն իրիկուն տարբեր սենեակ մը կ'ընտրէ՝ իր մղձաւանջները պատսպարելու համար: Զանացինք վարագոյրին մէկ անկիւնը վեր վերցնել: Երանի՛ թէ մեր այս տողերը կարգացուն մեր Ֆրանսացի պաշտօնակիցներէն, որոնք աշխարհիս ամենէն աղւոր երկնքին տակ, ամենէն քաղցր երկրին մէջ կ'ապրին, եւ դեռ կը գանգատին իրենց բախտէն:

ՏՐ. ՀԵՐՍԵ

Փարիզեան լրագիրներէն կ'իմանանք, ամենամեծ ուրախութեամբ, թէ Բոնսերվաթուարի այս տարուան տարեկան մրցման մէջ ողբերգութեան առաջին մրցանակն ստացած է Հայ մը, Պ. Մաքսուտեան: Էմմանուէլ Առէն հետեւեալը կը գրէ «Յիկարո»ին մէջ. «Պ. Մաքսուտեան ստացաւ, շատ արդարացի կերպով, ողբերգութեան առաջին մրցանակը. այդ երբտասարդը: որ ջղային գողգոջումները քիչ մը չափազանցութեան կը ամսի, եռանդ ունի եւ արուեստագիտական խառնուածք: Արդէն Հայ մըն է, եւ ո՞ր երկիրը պիտի կարենար ողբերգուներ արտադրել եթէ ոչ այն երկիրը որ այնքան զարհուրելի ղէպքերով արիւնոտեցաւ»: Զերմօրէն կը շնորհաւորենք մեր տաղանդաւոր հայրենակիցն իր այս փայլուն յաջողութեան համար:

Յաւով իմացանք որ Կիպրոսի որբանոցին խնամակալութիւնը որոշած է փակել այդ հաստատութիւնը՝ զայն միջնակարգ վարժարանի մը փոխելու համար հարկ եղած տարեկան գումարն ապահովել կրցած չըլլալուն համար:

ԱՆԱՀԻՏԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :
 Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկիրներ) :
 2 ամսար (Ամերիկա), 5 բուլլի (Ռուսիա) :
 Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. (Ֆրանսա), 6 ֆր. (օտար երկիրներ), 1 տուլ. (Ամերիկա), 3 բուլլ. (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագիրն զրկել հետեւեալ հասցէին

A. TCHOBANIAN

17. RUE LA BRUYERE

PARIS

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Դավրէժ . —	Պարոն	Մկրտում Սահակեան
Դահիբէ . —	»	Կիրակոս Չուլազեան
Ռուսնուք . —	»	Դաւնիկ Մազմանեան
Վառնա . —	»	Ջարպանէլեան
Ֆիլիպէ . —	»	Թադւոր Հինդլեան
Նիւ-Եօրք . —	»	Ջեսսոս Դաբրիէլեան
Իսթ Ուոթըրթաուն . —	»	Կ. Մալխասեան
Ուոթըր . —	»	Ա. Յովսէփեան
Չիքոպո . —	»	Մ. Կիւրեղեան
Փրովիտէնս . —	»	Օ. Տիրատաւրեան
Նեշուէ . —	»	Յ Արոզեան

ՄԱՏԵԼԱԴԱՐԱՆ ԱՆՈՂԻՏ

- Թիւ 1 — Անարոյ Յրանս, Եպիկուրի պարսեզը, (հատուածներ), թարգմանեց Ա. Զօպանեան, հեղինակին կենդանագրով. Գին 1 ֆրանք:
- Թիւ 2 — Ալթրես Տը Վիենիի ֆերուածները, հեղինակին կենդանագրով, թարգմանեց Ա. Զօպանեան. 1 ֆր.
- Թիւ 3 — Օմար Խաչեանի ֆունեակները, քննական ուսումնասիրութեամբ մը պարսկերէն բնագրէն թարգմանեց Գ. Փառնակ. 3 ֆր.:

ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ « ԱՆԱՀԻՏ »

- Թիւ 1 — Նահապետ Քոչալի դիւանը, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլարանական երգեր, պանդուխտի երգեր. ֆինական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 3 ֆր.
- Թիւ 2 — Մկրտիչ Պեշիքաշեանի ֆերուածներն ու ձառերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 4 ֆր. 50

ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԳՐԳԵՐ

- LES MASSACRES D'ARMENIE, témoignage des victimes; recueil de lettres, traduites en français par A. TCHOBANIAN; préface de GEORGES CLEMENCEAU, Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50
- L'ARMENIE, SON HISTOIRE, SA LITTERATURE, SON ROLE EN ORIENT, par A. TCHOBANIAN, avec une introduction d'ANATOLE FRANCE. Librairie du Mercure de France, 1 ֆր.
- ZEITOUN; DEPUIS LES ORIGINES JUSQU'A LA GRANDE INSURRECTION DE 1895 par AGHASSI; Traduction française d'A. TCHOBANIAN; préface de VICTOR BERARD Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50
- POEMES ARMENIENS ANCIENS et MODERNES, traduits en français par A. TCHOBANIAN, et précédés d'une étude de GABRIEL MOUREY sur la Poésie et l'Art arméniens. 2 ֆր.
- CHANTS POPULAIRES ARMENIENS, traduction française avec une introduction par A. TCHOBANIAN; préface de PAUL ADAM. Librairie Paul Ollendorff. 3 ֆր. 50
- Ouvrage couronné par l'Académie Française

ՀԱՆՐԱԳԻՏՅԱՆ ԲԱՆԲՐԱՆ

Գրողների, գիտնականների, պատմական գործիչների, գիտութիւնների, գրականութիւնների եւ երկիրների—համաշխարհային եւ կովկասեան ու հայկական մօտ 1000 էջ եւ մօտ 350 պատկերներով, խմբագրութեամբ եւ հրատարակութեամբ «Հանրամատչելի գրադարան»ի հրատարակիչ Հ. Առաքելեանի, նմանողութեամբ Պավլենկովի եւ ֆրանսերէն Dictionnaire — Manuel Illustré des Ecrivains et des Littératures հրատարակութիւնների:

«Հանրագիտական պատկերազարդ բառարանը» կարեւոր օժանդակ եւ օգտակար տեղեկատու կը լինի ամեն մի ինտելիգենտ եւ ինքնակրթութեամբ զբաղող անձի համար: Բացուած է բաժանորդագրութիւն. գինն է մինչեւ բառարանի լոյս տեսնելը—4 ռպլ, լոյս տեսնելուց յետոյ 5 ռ., կազմով.—որ կը լինի շքեղ եւ գեղանկար— 1 ռուպլի աւելի: Ծանապարհածախի համար պէտք է վճարել 50 կ., իսկ կազմածների համար 70 կ.: Պէտք է դիմել բացառապէս կազմող հրատարակիչ Հ. Առաքելեանին այս հասցեով. Թիֆլիս, խմբ. «Մշակ»ի:

Որովհետեւ «Հանրագիտական Բառարան»ի սուպօրրութեան ծախքը մեծ է, ուստի քիչ քանակութեամբ է տպուելու, այդ պատճառով ցանկալի էր, որ ստորագրողները շտապէին շուտով յայտնել մեզ: